

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АБУ РАЙХОН БЕРУНИЙ НОМИДАГИ ШАРҚШУНОСЛИК
ИНСТИТУТИ ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.02/30.12.2019.Tar.44.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

НАЗИРОВА ҲИЛОЛА БАҲОДИРОВА

**ҚЎНҒИРОТЛАР СУЛОЛАСИ ТАРИХНАВИСЛИГИДА
МУҲАММАДРИЗО ОГАҲИЙНИНГ «ЗУБДАТ УТ-ТАВОРИХ»
АСАРИ**

07.00.08 – Тарихшунослик, манбашунослик ва тарихий тадқиқот усуллари

**Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент – 2022

УЎК: 930.2:94(575.1)(092)Огаҳий(043.3)

**Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
автореферати мундарижаси**

**Contents of dissertation abstract of the Doctor of Philosophy (PhD) on
historical sciences**

**Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD)
по историческим наукам**

Назирова Ҳилола Баҳодировна

Қўнғиротлар сулоласи тарихнавислигида

Муҳаммадризо Огаҳийнинг «Зубдат ут-таворих» асари3

Nazirova Khilola Bakhodirovna

The work *Zubdat al-tavārīkh* by Muḥammad Rizā

Āgahī in the historiography of the Qonghrat dynasty 24

Назирова Хилола Баҳадировна

Сочинение «Зубдат ал-таварих» Мухаммад Риза

Агахи в историографии Кунгратской династии 44

Эълон қилинган ишлар рўйхати

List of published works

Список опубликованных работ 48

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ НОМИДАГИ ШАРҚШУНОСЛИК
ИНСТИТУТИ ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
DSc.02/30.12.2019.Tar.44.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

НАЗИРОВА ҲИЛОЛА БАҲОДИРОВА

**ҚЎНҒИРОТЛАР СУЛОЛАСИ ТАРИХНАВИСЛИГИДА
МУҲАММАДРИЗО ОГАҲИЙНИНГ «ЗУБДАТ УТ-ТАВОРИХ»
АСАРИ**

07.00.08 – Тарихшунослик, манбашунослик ва тарихий тадқиқот усуллари

**Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент – 2022

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида В2018.1.PhD/Tar278 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Илмий кенгаш веб-саҳифаси (www.beruni.uz) ҳамда «ZiyoNet» ахборот-таълим порталига (www.ziynet.uz) жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Бабаджанов Бахтиёр Мираимович
тарих фанлари доктори

Расмий оппонентлар:

Аллаева Нигора Ашировна
тарих фанлари доктори

Холиёров Алишер Ҳасанович
PhD

Етакчи ташкилот:

**Тошкент давлат шарқшунослик
университети**

Диссертация ҳимояси Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти ҳузуридаги илмий даражаларини берувчи 02/30.12.2019. Тағ.44.01 рақамли Илмий кенгашнинг 2022 йил «__» _____ соат ____ даги мажлисида бўлиб ўтади (Манзил: 100170, Тошкент шаҳри, Мирзо Улуғбек кўчаси, 79-уй; Тел: (99871) 262-54-61; факс (99871) 262-52-77, e-mail: beruni1@academy.uz).

Диссертация билан ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин (_____ рақами билан рўйхатга олинган). (Манзил: 100170, Тошкент шаҳри, Мирзо Улуғбек кўчаси, 79-уй. Тел.: (99871) 262-54-61).

Диссертация автореферати 2022 йил «__» _____ да тарқатилди (2022 йил «__» _____ даги ____ рақамли реестр баённомаси).

Б.А. Абдуҳалимов

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш раиси, тарих фанлари доктори, профессор

Ф.Дж. Джуманиязова

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш илмий котиби, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори, PhD

Э.З. Нуриддинов

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш қошидаги илмий семинар раиси, тарих фанлари доктори

КИРИШ (Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон тарихининг катта ва муҳим қисмини ўзида жамлаган ёзма манбалар, жумладан, мусулмон оламида битилган қўлёзмаларни тадқиқ этиш услублари, улардаги маълумотларни таҳлил этиш назариясини ўрганишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Марказий Осиёда ислом тарихнавислигига оид асарлар араб, форс, туркий тиллар ҳамда уларнинг шева унсурлари асосида ёзилган. Бу эса, ўз навбатида, шарқшунослик соҳасидаги манбашунослик ва матншунослик тадқиқотларининг асосий манбаи бўлиб хизмат қилади. XIX асрда туркий тилдаги манбалар бўйича Хоразм тарихнавислик мактаби етакчилик қилган бўлиб, у ерда Ўрта Осиё туркийсида тарих асарлари яратилган, уларни илмий муомалага киритиш минтақадаги давлатчилик тарихини изчил ўрганишда муҳим омил ҳисобланади.

Дунё илмий марказларида Марказий Осиё тарихининг турли даврларига доир тадқиқотлар олиб борилиши давом этаётган бўлса-да, тадқиқотчилар томонидан Хива хонлиги тарихининг ижтимоий, иқтисодий, маданий ҳаётига доир изланишлар, асосан, АҚШ, Европа, Япония ва Россиядаги илмий марказларнинг тадқиқотчилари томонидан амалга оширилмоқда¹.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондларида Муҳаммадризо Огаҳий (1809–1872) асарларининг 50 га яқин қўлёзмаси мавжуд бўлиб, уларнинг 15 таси тарихий асарларининг нусхаларидир. Мазкур асарларнинг муайян даражада илмий тавсифлари ва тадқиқотлари амалга оширилган бўлса-да, уларни манбашунослик ва матншунослик мезонлари асосида таҳлил этиш ва тадқиқ қилиш долзарблик касб этади. Шундай ёзма манбалардан бири – «Зубдат ут-таворих» («Тарихларнинг сараси») муаллифнинг иккинчи мустақил тарихий асари бўлиб, сажъ санъатининг юксак намунаси бўлиши билан бирга, тарихий воқеликнинг ёритилиши жиҳатидан бирламчи манба ҳисобланади. Ушбу асарнинг манбашунослик жиҳатидан ўрганилиши ва илмий муомалага киритилиши ўзбек халқи давлатчилик анъаналарининг қўлёзма манбалар асосида ёритилишига хизмат қилади. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёев таъкидлаганидек, «матншунослик, адабий манбашунослик, тилшунослик, фалсафа, маданият тарихи соҳаларида миллий маданий меросимизнинг ҳали ўрганилмаган кўпгина қатламларини очиб беришга йўналтирилган илмий тадқиқотларга

¹ Индиана Блумингтон университети: www.indiana.edu, Австрия Фанлар академияси Эроншунослик институти: www.oeaw.ac.at, Африка ва Яқин Шарқ тадқиқотлари бўйича Лондон университети (SOAS): www.soas.ac.uk, Кембриж университети Яқин Шарқ ва Осиёни ўрганиш факультети (Faculty of Asian and Middle Eastern Studies): www.cam.ac.uk, Оксфорд университети ox.ac.uk, Берлин Фрай университети: www.fu-berlin.de/en/index.html, Тсукуба университети: www.tsukuba.ac.jp/en, Россия Фанлар академияси Шарқ қўлёзмалари институти (ИВ РАН) www.ivran.ru.

алоҳида эътибор қаратиш»² лозим. Шу маънода, тадқиқот манбаси қилиб олинган «Зубдат ут-таворих» асари ҳали махсус тадқиқ этилмаган ва унинг таржимаси бирор-бир тилга тўлақонли амалга оширилмаган. Бу эса, мавзунинг долзарблигини янада оширади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси ҳақида»ги³ ПФ-4947-сон, 2019 йил 21 октябрдаги «Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПФ-5850-сон фармонлари⁴, 2017 йил 24 майдаги «Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги⁵ ПҚ-2995-сон, 2020 йил 16 апрелдаги «Шарқшунослик соҳасида кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш ва илмий салоҳиятни ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»⁶ ПҚ-4680-сон Қарорлари, шунингдек, Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий таваллудининг 210 йиллигини нишонлашда Хива шаҳрида Огаҳий ижод мактабини ташкил этиш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 238/2804-сон Қарори⁷ ва бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу тадқиқот иши муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Диссертация республика фан ва технологиялари ривожланишининг I. «Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари» устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Тадқиқотнинг тарихшунослик ва манбашунослик жиҳатдан ўрганилишини икки гуруҳга ажратиш мумкин.

Биринчи гуруҳга Муҳаммадризо Огаҳийнинг «Зубдат ут-таворих» асари ҳақида умумий маълумот берган: рус шарқшунос олимларидан А.Кун, В.Смирнов, В.Бартольд, Ю.Брегель, ўзбек олимларидан Миён Бузрук Солиҳов, Қ.Муниров ва Н.Тошевни киритиш мумкин⁸. Уларнинг илмий

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 24 майдаги «Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-2995-сон Қарори. Қаранг: <https://lex.uz/docs/3211987>.

³ <https://lex.uz/docs/3107036>.

⁴ <https://lex.uz/docs/4561730>.

⁵ <https://lex.uz/docs/3211987>.

⁶ <https://lex.uz/docs/4791086>.

⁷ <https://lex.uz/docs/-4249861>.

⁸ Кун А. Заметки о Хивинском ханстве // Туркестанские ведомости, 1873. –№40 (9 октябрь). –С. 158; Смирнов В. [Описание коллекции восточных рукописей] // Отчет Императорской Публичной библиотеки за 1874 год. –Санкт-Петербург: Типография 2-го отделения собственной Е.И. В. канцелярии, 1875. –С. 72-

ишларида мазкур тарихий асар ҳақида қисқа маълумот ёки ундаги воқелик тавсифи келтирилган.

Иккинчи гуруҳ таржима, тавсиф ва табдилларни амалга оширган тадқиқотларни ўз ичига олади. Бу гуруҳга З.Аксаков, Л.Дмитриева, А.Мигунов, С.Муратов, Қ.Муниров, С.Долимов, Ғ.Каримов, Р.Джалилова, Д.Юсупова, Н.Жабборовларнинг тадқиқотлари киради. 1938 йилда туркманлар тарихини бирламчи манбалар асосида ёритишни мақсад қилган бир гуруҳ шарқшунослар Туркменистон тарихига оид фундаментал асарни нашр қилишди. Ушбу китобнинг 2-жилдида «Зубдат ут-таворих» асарининг туркманлар тарихига оид қисми З.Аксаков томонидан таржима қилинган⁹. Асарнинг қисқа ёки батафсил тавсифлари¹⁰, ўзбек-кирилл алифбосига қисман ва тўлиқ табдили мавжуд¹¹. Шунингдек, 2016 йилда асарнинг учта қўлёзмаси асосидаги илмий-танқидий матни тадқиқотчи томонидан тайёрланиб, чоп қилинган¹². Асарнинг барча қўлёзмалари манбашунослик жиҳатдан тадқиқ этилган бўлса-да, унинг тарихшунослигига оид маълумотлар кам таҳлил этилган.

Юқоридаги таҳлиллардан кўриш мумкинки, «Зубдат ут-таворих» асари бир қанча илмий ишларга жалб этилган бўлса-да, ҳали бу борадаги яхлит бир тадқиқот амалга оширилмаган.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган илмий-тадқиқот муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Тадқиқот Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида ФА–Ф1–027 «Марказий Осиё халқлари ёзма меросини ўрганиш: манбашунослик ва матншунослик тадқиқотлари» ва ОТ–Ф1–61: «Марказий

92; Бартольд В. История культурной жизни Туркестана // Акад. В.В.Бартольд. Сочинения. Том II. Часть 1. –Москва: Наука, 1963. –С. 285-286; Munis Shir Muhammad Mirab and Agahi Muhammad Riza Mirab. Firdaws al- iqbāl: History of Khorezm / Ed. by Yu. Bregel. –Leiden, New York, Köln: Brill, 1988. –P. 38 (Бундан кейин, Мунис-Огаҳий, матн); Munis Shir Muhammad Mirab and Agahi Muhammad Riza Mirab. Firdaws al-iqbāl: History of Khorezm/ Transl. from Chaghatai and annotated by Yu. Bregel. Leiden, Boston, Köln: Brill, 1999. – P. xxiv, 651 (Бундан кейин, Мунис-Огаҳий, таржима); ميان بۇزرۇك. نوزيبك ته نريخدنگه عايد تورت مؤهم كيتاب / مه – تاشكەنت، 1927. – سان 9-10. – ب. 60-61. 60-61. –Т.: Фан, 1960. –Б. 3, 12, 38, 44-46, 106, 111; Muhammad Riza Mirab Agahi. Jami‘ al-vaqi‘at-i sultani / Edited in the original Central Asian Turki with an Introduction and Notes by Nouryaghdi Tashev. –Samarqand-Tashkent: Mega Basim, 2012. –С. vi, xi, xiv, xx, xvi, xx (Бундан кейин: Agahi, Jami‘ al-vaqi‘at-i sultani).

⁹ Материалы по истории туркмен и Туркмении XVI–XIX вв.: Иранские, бухарские и хивинские источники / Под ред. В.В.Струве, А.А.Боровкова, А.Ромаскевича и П.Иванова. –Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1938. –Т. II – С. 477–500.

¹⁰ Дмитриева Л.В., Мугинов А.М., Муратов С.Н. Описание тюркских рукописей Института народов Азии. История. –Москва, «Наука» ГРВЛ, 1965. –Т. I. –№101; Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекистана. История / Сост. Д.Ю.Юсупова, Р.П.Джалилова. –Т.: Издательство «Фан» АНРУз, 1998. – №552, №553; Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекистана. –Т.: Издательство «Наука» Узбекской ССР, 1964. –Т.7. –№5021; Мунис-Огаҳий, таржима. –Р. 41–44; Муниров Қ. Хоразмда тарихнавислик (XVII-XIX ва XX аср бошлари). –Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2002. –Б. 47–49.

¹¹ Огаҳий Муҳаммад Ризо Мироб Эрнийезбек ўғли. Асарлар. 6 жилдлик. Тарихий асарлардан парчалар / Нашрга тайёрловчи: С.Долимов. –Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978. –5-ж. –Б. 171–201; Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Зубдату-т-таворих / Нашрга тайёрловчи: Н.Жабборов. –Т.: “O‘zbekiston”, 2009. –192 б.

¹² Муҳаммад Риза Мираб Агахи. Зубдат ал-таварих. Научно-критический текст. Введение на английских и русских языках. Составитель Х.Назирова. –Ташкент-Самарканд: Mega Basim, 2016. –304 с. (Бундан кейин: Зубдат, матн).

Осиё халқлари ёзма ёдгорликлари (тадқиқот, асл матн ва илмий таржима)» фундаментал лойиҳалари доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади Муҳаммадризо Огаҳийнинг «Зубдат ут-таворих» асари қўлёзмаларини манбашунослик ва матншунослик жиҳатидан ўрганиб, унинг Қўнғиротлар сулоласи тарихнавислигида тутган ўрнини очиб беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

Хорижий ва маҳаллий тадқиқотларда Хива хонлигидаги тарихнависликнинг шаклланишида сиёсий-мафкуравий вазиятнинг ўрганилиши бўйича асосий илмий натижаларни аниқлаш;

Муҳаммадризо Огаҳийнинг ижоди, унинг асарлари орқали тарихнавислик услубларини очиб бериш;

Огаҳийнинг меросини республика ва хориждаги фондлар, кутубхоналарда сақланаётган қўлёзма асарларини манбашунослик нуқтаи назаридан таснифлаш;

Огаҳийнинг «Зубдат ут-таворих» асарининг қўлёзмаларини қиёсий ўрганиш;

«Зубдат ут-таворих» асари ёзма ва оғзаки манбаларини аниқлаш;

Асарнинг 1842–1846 йиллар даврига оид бошқа манбалар орасида тутган ўрни ва ишончлилиқ даражасини таҳлил қилиш;

Хива хонлигининг қўшни мамлакатлар билан муносабатларига оид маълумотларни қиёсий таҳлил асосида очиб бериш;

Қўнғиротлар сулоласи даври тарихнавислик мактабини ўрганиш юзасидан таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат.

Тадқиқотнинг объектини XIX аср Хоразм тарихнавислик мактаби ва Муҳаммадризо Огаҳийнинг «Зубдат ут-таворих» асари ташкил этади.

Тадқиқотнинг предмети «Зубдат ут-таворих» асарининг мазмун-моҳияти, қўлёзмалари, манбалари ва нашрларидан иборат.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқот жараёнида тарихийлик, хронологик, даврий, худудий, муаммовий, қиёсий-таҳлил (comparative analysis) статистик таҳлил (statistical analysis) ва мазмуний таҳлил (content analysis) каби усуллардан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

Хива хонлигида Қўнғиротлар сулоласи ҳукмронлиги даврида илм-фан, тарихнавислик ва таржима соҳаларида туркий тил оммалашиб, ўз даври учун муҳим фактор бўлган ҳокимият легитимациясига хизмат қилгани исботланган;

Муҳаммадризо Огаҳий асарларининг жами 78 та қўлёзмаси мавжудлиги ва улар орасида Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институти асосий фондидаги 5071-рақамли қўлёзма «Фирдавс ул-иқбол» асарининг дастхат нусхаси эканлиги аниқланган;

«Зубдат ут-таворих» асарининг қўлёзмалари стеммаси яратилган ва Россия Миллий кутубхонаси Шарқ қўлёзмалари бўлимида сақланаётган

оққа кўчирилган дастхати (ТНС¹³ 22-рақам) асосида Огаҳийнинг моҳир котиб бўлганлиги исботланган;

«Зубдат ут-таворих» асари Огаҳийнинг бошқа тарихий асарларидан ёзилиш услуби жиҳатдан фарқли (хукмдорга бағишланган назмнинг кўплиги) равишда мукамал адабий манба эканлиги далилланган;

Хоразм тарихнавислик мактабининг йирик намояндалари (Муҳаммадризо Огаҳий, Эшмурод охунд Алавий, Муҳаммадюсуф Баёний)нинг тарихнавислик йўналишидаги фаолияти – ёндашувлари, ёзувчилик иқтидорлари, буюртмачилари – улар яратган асарларда намоён бўлиши кўрсатиб берилган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари. Тадқиқот иши давомида «Зубдат ут-таворих»нинг илмий-танқидий матни 2016 йилда рус ва инглиз тилларида сўзбоши ва кўрсаткичлар билан ЮНЕСКОнинг ИСАС ташкилоти томонидан нашр қилиниб¹⁴, илмий муомалага киритилди.

Кўнғиротлар сулоласи тарихнавислигида «Зубдат ут-таворих» асарининг услуби, тили ва манбалари герменевтик контекстда ёритилиб, асарнинг умумий мазмуни очиқ берилди. Асар шу даврга оид бошқа манбалар билан қиёсий ўрганилди, Хива солномаларига хос бўлган китобат турлари таснифланди.

Шунингдек, Кўнғиротлар сулоласи тарихнавислигида асосий муаррих ҳисобланган Муҳаммадризо Огаҳийнинг ҳаёт солномаси тарихий ҳужжатлар ва қўлёзмалар асосида тикланди ва Огаҳий уй-музейига тақдим қилинди.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги диссертация ишининг тарих фанида қўлланилаётган замонавий тадқиқот усулларидан фойдаланилганлиги, қўйилган масалалар республика ва хорижий давлатлар қўлёзма ва архив фондларида сақланаётган 100 дан ортиқ қўлёзма асарлар каби бирламчи манбаларга таянган ҳолда ёритилганлиги, шу асосда тегишли хулоса, таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилганлиги ҳамда олинган натижаларнинг амалиётга жорий этилганлиги ва уларнинг ваколатли давлат муассасалари томонидан тасдиқланганлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Диссертация натижалари Кўнғиротлар сулоласи тарихнавислик мактабини ўрганиш, муайян минтақанинг тарихнавислик масаласида ўзига хос ва фарқли томонларини аниқлаш, Огаҳий тарихий асарларининг услублари ва туркий тил тарихнавислигини ёритишга ёрдам беради.

Тадқиқотнинг амалий аҳамияти ўзбек халқининг тарихий меросини сақлаш, тадқиқ этиш ва келгуси авлодларга етказишга қаратилган давлат дастурларини бажаришга, миллий ва умуминсоний қадриятларни сақлаш, тарғиб этишга бағишланган лойиҳаларни ишлаб чиқишга ҳамда олий ва ўрта махсус таълим тизимидаги ўқув муассасаларида тарихий

¹³ ТНС – Тюркские рукописи. Новая серия.

¹⁴ Юқоридаги 12-ҳаволага қаралсин.

манбашунослик бўйича мустақил курслар ташкил этишга, матншунослик йўналиши бўйича дарслик ва ўқув қўлланмалар яратишга хизмат қилади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Қўнғиротлар сулоласи тарихнавислигида Муҳаммадризо Огаҳийнинг «Зубдат ут-таворих» асари мавзуси бўйича олиб борилган тадқиқот жараёнида эришилган илмий хулосалар ва натижалар асосида:

ЎзР ФА Темурийлар тарихи давлат музейида 2012–2013 йилларда бажарилган ЎзР Фан ва технологиялар қўмитасининг ИФА-2012-1-6 рақамли «Ўзбекистон тарихи хрестоматияси (3-жилд)» инновацион лойиҳаси доирасида тайёрланиб, чоп этилган тадқиқотга «Зубдат ут-таворих» асарининг табдили тегишли шарҳлари билан киритилган (Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг 2019 йил 9 сентябрдаги 3/1255-2405-сон маълумотномаси). Натижада, мазкур монография Россия миллий кутубхонасида сақланаётган ГНС 22-рақамли қўлёзма асосидаги тадқиқот билан бойишига хизмат қилган;

Тадқиқот доирасида ўрганилган Огаҳийнинг ёзма мероси, Хива хонлиги тарихшунослигига оид янги манбаларга доир маълумотлардан «O‘zbekiston 24» телеканали «Фан ва таълим» кўрсатуви («O‘zbekiston 24» телерадиоканали ДУКнинг 2019 йил 16 сентябрдаги 01-09-1033-сон маълумотномаси), «O‘zbekiston tarixi» телеканалининг «Tarixiy savol» илмий-маърифий, «Хайрли кун» кўрсатувларида («O‘zbekiston tarixi» телерадиоканали ДУКнинг 2020 йил 15 сентябрдаги 20-14-825-сон маълумотномаси) таҳлиллар келтирилган. Натижада, Ўзбекистон тарихига оид маърифий кўрсатув ва эшиттиришларнинг илмий-маърифий савияси ошган;

Муҳаммадризо Эрнийезбек ўғли Огаҳийнинг ҳаёти ва ижодига оид янги маълумотлар, Россия, Туркия фондларида сақланаётган қўлёзмалардан нусхалар, шунингдек, Огаҳий уй-музейи учун экскурсия матнлари ва этикеткаларини янги маълумотлар билан тўлдириш асосида Ичан-қалъа давлат музей кўриқхонаси илмий бўлими, Муҳаммадризо Огаҳий уй-музейи музей-кўргазмасида татбиқ этилган (Ўзбекистон Республикаси Маданият вазирлигининг 2020 йил 16 сентябрдаги 01-12-10-3478-сон маълумотномаси). Натижада, Муҳаммадризо Огаҳий уй-музейининг экспонатлари янги маълумотлар билан бойитилишига эришилган;

Қўнғиротлар сулоласи тарихнавислик мактабининг шаклланишида ижтимоий-сиёсий вазиятнинг таъсири ҳамда Хива хонлигидаги ижтимоий ва маданий ҳаёт билан боғлиқ илмий натижалардан Тошкент давлат шарқшунослик университетида 2017–2020 йилларда бажарилган ОТ-Ф1-71 рақамли «Илк ва ўрта асрлар Марказий Осиё минтақасида этно-лингвистик вазият» мавзусидаги фундаментал лойиҳада XVIII–XIX асрларда Марказий Осиё минтақасида эски ўзбек тилининг мавқеи ва иш юритишдаги ўрни сингари масалаларни ёритишда фойдаланилди (Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 9 октябрдаги 89-03-3614-сон маълумотномаси). Натижада, ушбу илмий хулосаларнинг келтирилиши ўрта асрларда Марказий

Осиёдаги туркий халқларнинг жойлашуви ва бу даврдаги этно-лингвистик вазиятни очиб беришга хизмат қилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 17 та, жумладан, 10 та республика ва 7 та халқаро («Внешняя политика Рахим Кули-хана», Москва/Россия, 2011; «Manuscripts of Muḥammad Rizā Āgahī's Zubdat al-tavārīkh and their Stemmata», Кембриж/Англия, 2011; «New source on the history of Khwarazm: «Khorasan fathi» by Ishmurad Axund», Кембриж, Массачусетс штати/АҚШ, 2012; «Two histories of One March: «Khorasan Fathi» by Ishmurad Akhund and «Zubdat al-Tavarikh» by Āgahī», Остона/Қозоғистон, 2013; «Zubdat al-tavārīkh» – The History of Khorezm by Āgahī: Preparing a Critical Text Edition», Берлин/Германия, 2014; «Огаҳийнинг ижодини Туркияда ўрганилиши», Кастамону/Туркия, 2018; «Зубдату-т-таворих» ва «Шажара-йи Хоразмшоҳий» асарларининг чоғиштирма тадқиқи», Тошкент-Истанбул/ Ўзбекистон-Туркия, 2021) илмий-амалий анжуманларида қилинган маърузаларда муҳокамадан ўтган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси бўйича жами 22 та илмий иш чоп этилган. Шулардан 1 та монография, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларида 5 та, улардан 4 таси республика ва 1 таси хорижий журналларда мақолалар, тўпламлар таркибида 16 та, жумладан, хориж тўпламларида 8 та, Ўзбекистонда бўлиб ўтган илмий анжуманлар материалларида 8 та тезис ва мақола чоп этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, учта боб, хулоса, фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати ҳамда иловалардан иборат. Диссертациянинг тадқиқот қисми 134 бетни ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Диссертациянинг кириш қисмида мавзунинг долзарблиги ва зарурати асосланиб, тадқиқотнинг мақсади ва вазифалари, предмети ва объекти аниқланган. Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари тараққиётининг устувор йўналишларига мослиги кўрсатилиб, унинг илмий янгилиги ва амалий натижалари баён этилган. Олинган натижаларнинг ишончлилиги асосланиб, тадқиқотнинг назарий ва амалий аҳамияти очиб берилган. Тадқиқот натижаларининг амалиётга жорий қилиниши ва апробацияси кўрсатилган.

Тадқиқот ишининг биринчи боби «**Кўнғиротлар сулоласи тарихнавислигида Муҳаммадризо Огаҳийнинг ўрни**» деб номланган бўлиб, унда Кўнғиротлар янги сулола сифатида ҳокимиятни қонунлаштириш (легитимация) учун қайси усуллардан фойдалангани, хонликда тарихнависликнинг шаклланиши, туркий тилли таржима мактабининг пайдо бўлиши, Муҳаммадризо Огаҳийнинг ҳаёти, ижоди ва муаррих сифатидаги фаолияти очиб берилган.

Кўнғиротлар сулоласи манбаларда «Хоразм мамлакати»¹⁵ ва илмий адабиётларда «Хива хонлиги» дея юритилаётган ҳудудда¹⁶, амалда Муҳаммадамин иноқлиги (1175–1205/1762¹⁷–1791) пайтидан, расман эса Элтузар иноқ «хон» (1219–1221/1804–1806) титулини қабул қилганидан ҳукмдорлик қилишни бошлашган. Элтузар аجدодларининг тарихини «назм ва наср ила жаҳонга гавҳар сочиш» билан замона «Шоҳнома»сини туркий тилда ёзишини Шермуҳаммад ибн Авазбий мироб Мунисга (1192–1244/1778–1829) буюрган. У «Фирдавс ул-икбол» асарида кўнғиротлар сулоласининг шажаравий дарахтини афсонавий Қалжидай хондан сулоланинг асосчиси Чингизхон хонадонига мансуб Ўмбой иноқ билан боғлайдиган фактларни келтиради ва тарихнавислик аспектидан янги сулола ҳокимиятини легитимлаштиради¹⁸. Ушбу усул Кўнғиротларгача ҳам қўлланилган¹⁹ ва уларнинг тарихий асарларига ҳам хосдир.

Кўнғиротлар сулоласи даврида тарихий, агиографик асарларни араб ҳамда форс тилидан туркийга фаол ва катта миқёсда таржима қилиш бошланди. Ўз даврида шайбоний ҳукмдорлар ҳам бу ишга уриниб кўришган эди. Бироқ, Кўнғиротлар сулоласи барча даврлар ҳукмдорларидан бу соҳада ўзиб кетган эди. Ўтган тарихни бундай «туркийлаштириш» маданий жиҳатдан олиб қараганда, муҳим аҳамиятга эга. Таржимонлар бадий

¹⁵ Илмий адабиётларда Хива хонлиги атамасининг алтернативаси, яъни Кўнғиротлар сулоласи тарихнависларининг асарларида (ундан олдинги даврларда ҳам) Хоразм мамлакати деб юритилган. Хива хонлиги атамаси Ғарб адабиёти орқали кириб келган ва ҳали-ҳануз илмий муомалада истифода қилинади. Хоразм солномаларининг тамал тоши бўлган Шермуҳаммад Мунис ва Муҳаммадризо Огаҳийнинг «Фирдавс ул-икбол» асарида ҳам Хоразм мамлолики, давлати, мулки, сипоҳи, аҳли, дор ал-хилофаи Хоразм деган сўзлар ишлатилган: Мунис ва Огаҳий. Фирдавс ул-икбол. Араб ёзувидан таъдил этган, кириш ва изоҳлар муаллифлари Ш.Воҳидов, И.Бекчанов, Н.Полвонов. –Т.: «Янги аср авлоди», 2010. –Б. 3–4, 7, 28, 154, 227, 229, 375, 428. Яна бир жойда «Қани хони Хивақ Муҳаммадамин» деган жумлани учратиш мумкин. Ўша асар. –Б. 233. Сўнги расмий солномалардан бири ҳисобланган Муҳаммадйосиф Баёнийнинг «Шажара-йи хоразмшоҳий» асарида ҳам Хоразм ери, Хоразм мамлолики каби сўзлар ишлатилган. Муҳаммадйосиф Баёний. Шажара-йи хоразмшоҳий. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти асосий фонди. Қўлёзма №9596. –В. 2^б, 257^б, 263^а, 264^б.

¹⁶ Аслида, Хоразмдаги асосий беш қалъа, туман – Ҳазорасп, Хонқа, Янги Урганч, Хивақ, Гурлан бўлган, шулардан Хива шаҳри пойтахт эди. Чет эллик саёҳатчилар Хоразм давлатини шу шаҳар номи билан аташган. Бу ҳақида қаранг: Мунис-Огаҳий, таржима. –Р. IX, 5 ҳавола. Шарқ адабиётида эса Хива хонлиги Хоразм мамлакати ёки давлати деб юритилган, хонликка нисбатан Хива сўзи ишлатилган, географик жой сифатида эса Хоразм сўзи қўлланилган: Эрон элчилари Муҳаммад Алихон Ғафур ва Ризоқулихон Ҳидоят 1842 ва 1851 йиллари Хивага келади ва бу ерларни «Хоразм мамлакати» деб таърифлайди (Муҳаммадшоҳ Қожор ва Оллоқулихон ўртасидаги дипломатик алоқалар тарихидан 1842 йил) / Хоразм сафари кундаликлари. Масъул муҳаррир Ш.Воҳидов, форс тилидан таржимон И.Бекжонов. –Т.: «Янги аср авлоди», 2009. –Б. 13–52; Сафоратномаи Хоразм (Носириддиншоҳ ва Муҳаммад Аминхон ўртасидаги дипломатик алоқалар тарихидан 1851 йил) / Хоразм сафари кундаликлари. Масъул муҳаррир Ш. Воҳидов, форс тилидан таржимон И.Бекжонов –Т.: «Янги аср авлоди», 2009. –Б. 53–231.

¹⁷ Илмий адабиётларда 1763 йил берилади, аммо Шермуҳаммад Мунис аниқ санани қайд этган ва бу сана 1762 йилга тўғри келади: Мунис-Огаҳий, таржима. –Р. 98.

¹⁸ Кўнғиротлар сулоласи ҳокимиятини қонунлаштириш шакллари ҳақида батафсил қаранг: Yu. Bregel. Tribal tradition and dynastic history: The early rulers of the Qongrats according to Munis // In: Asian and African Studies. 1982.16/3. –P. 381–385, 392–397. Яна қаралсин: Munis Shir Muhammad Mirab and Agahi Muhammad Riza Mirab, Firdaws al-iqbāl. –P. 543, ҳавола 1.

¹⁹ Julie Scott Meisami. Persian historiography: To the End of the Twelfth Century. –Edinburgh: Edinburgh University Press, 1999. –P. 5–9.

матни туркий тилга ўгиришни асарнинг оммалашуви, деб ҳисоблайдилар, чунки араб ва форс тилларида ёзилган асарлар *хос омма* эҳтиёжларига жавоб берарди²⁰. Айни шу маданий ҳодиса янги сулола даврида мафкуранинг шаклланиш жараёни мураккабликларини, сулолаларнинг барчага маълум тарихи билан боғлашга уриниш ҳамда хонликдаги китобхонларга яқинлаштириш истагидан келиб чиққан. Ислом оламининг бундан кейинги даврларга хос «глобал тарих»ини яратилиши – сулола ўз ўтмишини умумий мусулмон тарихи занжирига янги ҳалқа сифатида қўшишига бўлган уриниши, деб ҳам тахмин қилиш мумкин²¹. Ушбу ҳалқа вазифасини Мирхонднинг «Равзат ус-сафо» асари бажариши керак эди. Муҳаммадраҳимхон I (1221–1240/1806–1825) Мунисга «Равзат ус-сафо» асарини таржима қилишни буюради, натижада «Фирдавс ул-иқбол» асари яқунланмай қолади²². Асарни яқунлаш Муҳаммадризо ибн Эрнийезбек мироб Огаҳийга (1224–1291/1809–1874) топширилади.

Огаҳийнинг «Таъвиз ул-ошиқин» (Ошиқлар тумори) девонининг дебочасида қисқача таржимаи ҳоли берилган. Таржимаи ҳолига оид қимматли маълумотлар унинг тарихий ва таржима асарларида ҳам учрайди. Муҳаммадризо ҳижрий 1224 йили зулқайда ойининг 10-куни (1809 йил, 16 декабрь) туғилган. Мунис Огаҳийнинг отаси Эрнийезбекка қариндош эди. Огаҳий олиму шоирлар давраси ҳарбий ишлардан кўра афзалроқ ва қизиқроқ эканини ёзади²³. Огаҳий ҳаёти ва ижодини ўрганган барча олимлар уни миробликдан кетгач, бу лавозимга яна қайтмаган, деб таъкидлашган. Бироқ, Н.Тошев Огаҳий умрининг охиригача миробликда ишлаганига бешта далил келтиради²⁴. Қўшимча далиллар сифатида, А.Вамбери ҳам 1863 йили Хивага келганида Огаҳийни мироб эди, дейди. А.Л.Кун Хивага келган вақтида хон тарихчиларидан бири мироб эканини ёзади. Бу мироб, албатта, Огаҳий бўлган. Бу пайтда Хивада ундан бошқа тарихнавис мироб йўқ эди.

Огаҳий, аввало, ўзини шоир, таржимон, сўнгра тарихчи, деб билади. Огаҳий шеърлари у ҳаётлиги вақтидаёқ машҳур бўлган, уни икки тиллик, яъни зуллисонайн шоир, дейишимиз мумкин. Девоннинг 10 та қўлёзмаси ва 2 та тошбосма нашри бор²⁵. Девоннинг дебочаси сўнгида Огаҳий туркий

²⁰ Камиллов Н. Хорезмская школа перевода (проблемы типологии и сопоставительное исследование истории перевода в XIX в.). Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. –Т., 1987. –С. 18.

²¹ Мунис-Огаҳий, матн. –Р. 12, 14, 16–18; Мунис-Огаҳий, таржима. –Р. XVIII; Agahi, Jami' al-vaqi'at-i sultani. –С. VI, III.

²² Мунис “Равзат ус-сафо” таржимаси муқаддимасида ҳижрий 1234 йили шаввол ойининг 13-куни (1819 йил, 5 август) шу ишга киришганини ёзган (Agahi, Jami' al-vaqi'at-i sultani. –С. ii-iii).

²³ Муҳаммад Ризо Огаҳий. Таъвиз ул-ошиқин / Нашрга тайёрловчи Ш.Шарафиддинов; масъул муҳаррир Р.Мажидий. –Т.: Ўз ССР Фанлар академияси нашриёти, 1960. –Б. 30; Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Асарлар. Девон. I жилд. 6 жилдлик // Нашрга тайёрловчи Ф.Каримов; масъул муҳаррир С.Долимов. –Т.: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971. –Б. 37.

²⁴ Agahi, Jami al-vaqi'at-i sultani. –С. xi–xii.

²⁵ Огаҳий асарларининг тавсифи (Каталог) // Тузувчи Ф.Фанихўжаев. –Т.: ФАН, 1986. –Б. 13–19. “Таъвиз ул-ошиқин” асарининг ЎзР ФА ШИ-1 фондида № 7443 рақамда сақланадиган қўлёзмасини Огаҳий

тилдаги таржималари рўйхати ва бешта тарихий асар номини келтирган, катта амакиси Мунисга ҳурмати юзасидан “Фирдавс ул-иқбол”ни асарлари рўйхатига киритмаган.

Огаҳий форс тилидан ўн саккизта ва усмоний туркчасидан битта асар таржима қилган. Ю.Брегель таржима қилинган асарларни йиллар бўйича жойлаштиришга ҳаракат қилган²⁶. Н.Тошев эса, бу хронологияни шоир ўз девонида кетма-кетликда берганлигини аниқлаган²⁷.

У олти йилда (1840–1846) «Фирдавс ул-иқбол», «Риёз уд-давла» ва «Зубдат ут-таворих» асарларини ёзиб тугатади. Бу эса, муаллиф ўзига юкланган оғир ва масъулиятли вазифани муваффақиятли бажариши учун етарлича манба билан таъминланганини кўрсатади. Қолган 3 та асари – «Жоме ул-воқеоти султоний», «Гулшани давлат», «Шоҳид ул-иқбол» таркибий тузилиши жиҳатидан бир-бирига ўхшаш²⁸. Муаррихнинг тарихий асарлари 30 та қўлёзма шаклида бизгача етиб келган, келажакда адибнинг яна тарихий асарлари нусхалари топилиши эҳтимоли ҳам йўқ эмас. Зеро, Огаҳийнинг ҳамма тарихий асарларининг қоралама нусхалари ҳали аниқланганича йўқ. Гап аслида адибнинг барча қўлёзмаларига тааллуқли. У кўнғиротлар тарихнавислигини бошлаб берган Мунис йўлини муваффақият билан давом эттиради, уни ривожлантиради.

Тадқиқотчи Огаҳийнинг тарихий асарлари дебочаларини таҳлил қилиш жараёнида Шермухаммад Мунисга қариндошлиги унинг ижодида муҳим ўрин тутишини асослаган. Хусусан, Огаҳий Хива хонлиги расмий тарихи билан ёшлигидан то кексалигигача шуғулланганлигини таъкидлайди²⁹. Ўзликнинг бундай тақдимоли, сўзсиз, Огаҳий – муаллифнинг ижодкор сифатидаги рашки, шартли қилиб олганда, Хоразм «тарихнавислиги майдони»даги монополияга эга бўлмаса ҳам, арзийдиган даражадаги сардорликка (лидер) интилишини кўрсатади.

Мазкур бобда Огаҳий асарларининг илмга маълум бўлган барча қўлёзмалари бир жойга жамланган ҳолда жадвал шаклига келтирилган (Диссертациянинг иловалар қисмида, 1-илова).

Диссертациянинг иккинчи боби «**Зубдат ут-таворих**» асари тарихшунослик ва манбашунослик кесимида» деб номланган. Унда асар тузилиши, қўлёзмалар кодикологияси, стеммаси, муаллиф автографи, илмий-танқидий матн нашри, асарнинг тил ва услуб хусусиятлари баён қилинган.

дастхати деб тахмин қилиш мумкин. Аммо ҳозирча текширувларимиз яқунланмади. Девоннинг 10-нусхаси ҳақида батафсил қаранг: Халлиева Г. Огаҳий мусамматлари: Фил.фан.ном. ... дисс. –Т., 2000. –Б. 20–21.

²⁶ Мунис-Огаҳий, таржима. –Р. xxiii.

²⁷ Agahi, Jami al-vaqi'at-i sultani. –С. xiv.

²⁸ Назирова Ҳ. Хонлар алқаган муаррих. –Т., 2021. –Б. 45–50.

²⁹ Мухаммадризо Огаҳий. Шоҳид ул-иқбол. Россия Фанлар академияси Шарқ қўлёзмалари институти, № С. 572. –В. 3⁶.

«Зубдат ут-таворих» Огаҳийнинг учинчи тарихий асари ҳисобланади. У ёзила бошланган сана сифатида 1260/1844 йилни кўрсатиш мумкин. Асар Раҳимқулихон (1814–1846) ҳаёти даврида ёзила бошланиб, хон вафотидан 35 кун кейин, яъни 1262 йил 4 рабиъул-аввал/1846 йил 1 мартда яқунланган. Тузилиш нуқтаи назаридан «Зубдат ут-таворих» Огаҳийнинг аввалги икки асари – «Фирдавс ул-иқбол» ва «Риёз уд-давла» асарларига жуда ўхшаш. Асар 3 қисм: хон туғилишидан то унинг ҳокимият тепасига келиши, сиёсат майдонига чиқиши (иноқлик), ҳукмдорликдан то вафотига қадар (хонлик) босқичларини қамраб³⁰, муқаддима, икки мақола ва 32 та қисм (воқеа зикри)га бўлинади.

Огаҳийнинг барча тарихий асарлари ичида «Зубдат ут-таворих» ҳажман энг кичиги бўлиб, тарихан унчалик катта бўлмаган вақт оралиғида кечган воқеаларни ўз ичига олади. Раҳимқулихоннинг иноқлиги даври бор-йўғи бир ярим йил (1257 йил 28 раби’ ус-сонийдан то 1258 йил 3 зу-л-қаъда / 1841 йил 18 июндан то 1842 йил 5 декабргача), хонлиги эса, уч йилу уч ой давом этган (1258 йил 4 зу-л-қаъдадан то 1262 йил 2 сафар/1842 йил 7 декабрдан то 1846 йил 1 мартгача). Асарда воқеалар Раҳимқулихон ҳукмронлиги даврига кўра хронологик тартибда – йиллар бўйича баён қилинади. Бунда муаллиф баённи Раҳимқулихон ҳукмронлигининг иккинчи йилидан бошлайди ва ҳижрий йилнинг муҳаррам ойига (қамарий йилнинг биринчи ойи) мослаб, умумлаштириб келтиради. Битта мустасно ҳолат бор, бу ҳам бўлса, хон ҳукмронлигининг биринчи йили зу-л-қаъда ойининг 4-кунидан бошланган. Чунки, Аллоҳқулихон вафот этгандан кейин Раҳимқули хон этиб кўтарилади, унинг биринчи йил ҳукмронлиги шу туфайли тўлиқ бўлмаган.

«Зубдат ут-таворих»нинг бизга 6 та қўлёзмаси маълум³¹. Шундан келиб чиқиб, диссертациянинг иловалар қисми 2-илоvasида қўлёзмалар кодикологияси жадваллар шаклида берилган.

«Зубдат ут-таворих»нинг бизгача етиб келган қўлёзмаларини қиёсий ўрганган ҳолда сўзбоши, қўлёзмалар кодикологияси ва стеммаси билан асарнинг илмий-танқидий матни нашр қилинган³². Нашр жараёнида, ТНС 22 нусхаси Огаҳийнинг автографи эканлиги аниқланган. Масалан, у шоирнинг бошқа дастхат қўлёзмалардаги ёзув услуби билан бир хил, «ҳойи хутти» ح, «нун» ن, «син» س каби ҳарфлари ёзилиши ҳамда ҳамза ة белгисидан фойдаланувдаги ўзига хосликларга қараб Огаҳий дастхатини ажратиш олиш мумкин. Бу қўлёзмада колофон йўқ, асар сўнгида 1262/1846 йил санаси кўрсатилган. У асар яқунланган йилни билдиради. Қўлёзмада

³⁰ Мунис-Огаҳий, матн. –Р. 17 (ношир сўзбошиси).

³¹ Россия Миллий кутубхонасидаги нусха, № ТНС 22; Россия Фанлар академияси Шарқ қўлёзмалари институти, № –Е 6-V; Истанбул университети ноёб асарлар кутубхонаси нусхаси, № –ТУ00082. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида яна уч қўлёзма, Асосий фонд инвентарь рақамлари – 821/III ва 5364/III, шунингдек, Ҳамид Сулаймон фондида инвентарь рақам – 275/III сакланади.

³² Мухаммад Риза Мираб Агахи. Зубдат ал-таварих. Научно-критический текст. Введение на англ. и русских языках / Составитель Х.Назирова. –Ташкент-Самарканд: Mega Basim, 2016. –304 с.

баъзи уруғлар номи муаллифнинг бошқа дастхатларида бўлганидек, яъни бир хил шаклда берилган. Мисол учун, сарик туркман қабиласининг номи муттасил **سرق** шаклида ёзилган.

ТНС 22 қўлёзмаси илмий-танқидий матн учун таянч нусха сифатида қабул қилинган. Матндаги турли ўқилишлар Е-6 ва ТУ00082/III нусхаларига таяниб кўрсатилган эди. Тошкент нусхаларининг қолган қисми эса матн тарихшунослигига жалб қилинган, филолог олим Н.Жабборов ушбу нашрга «маданий-маърифий ҳаётимизда муҳим воқеалардан бири»³³, дея баҳо берган.

Диссертант «Зубдат ут-таворих» асарининг турли қўлёзмалардаги асар матни мазмун ва бадиий ифода нуқтаи назаридан бир-бирига ўхшашини, улар бир тарихий хрониканинг турли қўлёзма нусхалари сифатида қаралиши мумкинлигини асослайди.

Асарда сана берилишининг бир қанча комбинациялари мавжуд бўлган: хижрий йил (фақат йил, ёки йил ва ой номлари, ёхуд йил, ой ва ҳафта кунлари), туркий мучал йили, Эрон шамсия буржларнинг ой номлари, шунингдек, ҳафта кунлари, намоз вақтлари ҳам ишлатилган. Асарда турли йил ҳисоб-комбинацияларнинг қўлланилиш сабабларидан бири – туркий, арабий ва форсий тарихнавислик усуллариининг қоришмаси асосининг мавжудлигидир. Огаҳийнинг «Гулшани давлат» асаридан бошлаб хоннинг бошқарув йиллари туркий мучал йил ҳисобидан юритилган. Таъкидлаш жоизки, Мунис ва Огаҳийнинг «Фирдавс ул-иқбол» асаридан то Огаҳийнинг «Жоме ул-воқеоти султоний» асаригача ҳар бир хоннинг ҳукмронлик йилининг сарҳисоби «яхлитланган» ва хижрий йил ҳисобининг биринчи оий муҳаррамдан берилган³⁴. «Зубдат ут-таворих» Раҳимқулихоннинг ҳаётлик даврида ёзила бошланганлиги учун тарихий асардан ҳам кўра кўпроқ солнома ва кундалик сифатида баҳоланиши мумкин³⁵.

Асар бошида деярли барча воқелик шеърлар билан безатилган. Аммо асар сўнгида шеърлар кам кузатилади, фақат Раҳимқулихон вафоти туфайли яна шеърга мурожаат қилинади. Буни шундай изоҳлаш мумкинки, муаллифнинг бошқа тарихий асарларидан фарқли ўлароқ, «Зубдат ут-таворих» асарида ниҳоятда кўп шеърлар берилган. Асарда 126 та шеър (2416 мисра, 1208 та байт) келтирилган. Унда тахминан 45 мингга яқин сўз ишлатилган, шундан 33 мингдан зиёди насрда, 11,5 мингга яқини назмда келган. Агар буни фоиз ҳисобига олсак, асарнинг тахминан 74,6 фоизи насрдан, 25,4 фоизи, яъни тўртдан бири назмдан иборат эканлиги маълум

³³ Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Асарлар. 3-жилд. Зубдату-т-таворих (Тарихлар сараси) / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи: Н.Жабборов. –Т.: «Sharq», 2019. –Б. 33.

³⁴ Мунис-Огаҳий, матн. –Р. 17, ҳавола 119; Мунис-Огаҳий, таржима. –Р. ххх, ҳавола 132; Муҳаммадризо Огаҳий. Риёз уд-давла. Россия Фанлар академияси Шарқ қўлёзмалари институти. Қўлёзма D 123. –В. 77^а; Зубдат, матн. –Б. 95, 158, 194; Agahi, Jami' al-vaqi'at-i sultani. –Р. xvii.

³⁵ Бартольд В. История культурной жизни Туркестана // Акад. В.В. Бартольд. Сочинения. Том II. Часть 1. –Москва: Наука, 1963. –С. 285.

бўлади. «Зубдат ут-таворих» Огаҳийнинг бошқа тарихий асарларидан айнан шу жиҳати билан ажралиб туради. Мисол учун, Мунис ва Огаҳий қаламига мансуб «Фирдавс ул-икбол» асарининг 16 фоизи, яъни олтидан бир қисми назмдан иборат³⁶. Огаҳий асарни бунчалик шеърлар билан кўп безашининг иккита сабаби бўлиши мумкин. Биринчидан, асар Раҳимқулихоннинг 3 йил ва 3 ойлик ҳукмронлигига бағишлангани, яъни давр жиҳатдан жуда қисқа бўлгани учун муаллиф асар ҳажмини ошириш мақсадида шеърлар сонини кўпайтирган. Иккинчи жиҳати, Огаҳий айнан Раҳимқулихон томонидан шеърларига икки баробар кўп ҳақ олган³⁷, қолаверса, унга меҳри бўлакча эди.

Муаллифнинг фикрича, Огаҳий асарлари тилининг ўзига хос жиҳатларидан бири икки ўзакли сўзлардан таркиб топган сўз бирликларининг кўп қўлланишидир. Шу боис, Огаҳий асарлари нашрларида ҳам мураккаб таркибга эга бўлган сўзлар гоҳида алоҳида сўз сифатида қабул қилинади. Огаҳий тарихий асарларининг илмий-танқидий матни илмий кузатишларини³⁸ «Зубдат ут-таворих» асарида ҳам кўриш мумкин.

Тадқиқот ишининг «Зубдат ут-таворих» асари ва Раҳимқулихон тарихига оид бошқа манбалар» деб номланган учинчи бобида асарга манба бўлиб хизмат қилган «Жамшидий тавойифи фатҳи» ва «Шажара-йи хоразмшоҳий»га манба вазифасини ўтаган «Зубдат ут-таворих» асарларининг чоғиштирма тадқиқига бағишланган. Шунингдек, Раҳимқулихон даври тарихи ёндош манбалар асосида таҳлил қилинган.

Раҳимқулихон даври ҳукмронлиги қисқа бўлгани учун, унинг исмини ҳар доим ҳам тарихий манбаларда учратавермаймиз, аксинча, тарихий манбаларда ё Аллоҳқулихон, ёки Муҳаммадаминхон номи билан боғлиқ чалкашликларни кузатамиз. У ҳақидаги маълумот фақат «Зубдат ут-таворих» асарида эмас, балки «Фирдавс ул-икбол» асаридан бошлаб то «Шоҳид ул-икбол»³⁹ асарларида ҳамда улардан олдин ва кейин ёзилган Хива тарихнавислик мактаби намояндалари асарларида ҳам келади.

Хива хонлари ҳукмронлик йиллари давомида кўшни Хуросонга юришлар қилиб турган. Мисол учун, Эшмурод Охунднинг «Жамшидий

³⁶ Мунис-Огаҳий, матн. –Р. 34 (ношир сўзбошиси).

³⁷ Зубдат, матн. –Б. 23–24, 31.

³⁸ Муаллиф орфографиясининг ўзига хосликлари ҳақида Ю.Брегел «Фирдавс ул-икбол» ва Н.Тошев «Жоме ул-воқеоти султоний» асарларининг илмий-танқидий матн сўзбошисида тўхталганлар. Мунис-Огаҳий, матн. –pp. 55–57; Agahi, Jami' al-vaqi'at-i sultani. –С. xxiv–xxv.

³⁹ Agahi, Jami al-vaqi'at-i sultani. –Б. 40, 85, 233; Огаҳий Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли. Гулшани давлат (Хива хонлиги 1856–1864 йилларда). Кириш, араб ёзувидан табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари Ш.Воҳидов, Қ.Султонова / Масъул муҳаррир Ш.Воҳидов. 2012. –Б. 118–119 (Китобнинг қаерда нашр бўлгани ва бошқа маълумотлар келтирилмаган, Ш.Воҳидов томонидан ЎЗР ФА ШИ кутубхонасига совға қилинган); Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Шоҳиду-л-икбол / Нашрга тайёрловчи Н.Шодмонов. –Т.: «Муҳаррир», 2009. –322 б.; худди шу муаллифнинг қайта нашри: Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Асарлар. 7-жилд. Шоҳиду-л-икбол (Иқбол шаҳодати). Нашрга тайёрловчи, сўзбоши, изоҳлар муаллифи Н.Шодмонов. –Т.: «Sharq», 2019. –Б. 24.

тавойифи фатҳи»⁴⁰ асари тўлиғинча Раҳимқулининг Хуросонга беш ойлик (1257 йил 6 шавволдан 1258 йил 28 сафаригача/1841 йил 21 ноябридан то 1842 йил 10 апрелигача) юришига бағишланган. Аллоҳқулихон томонидан ташкил этилган ҳарбий операция Эронга қарши қаратилган эди ⁴¹. Раҳимқулининг иноқлик давридаги бу юриш тафсилоти Огаҳийнинг «Зубдат ут-таворих» асарида ҳам баён этилган⁴².

«Жамшидий тавойифи фатҳи» ва «Зубдат ут-таворих»даги маълумотларни тадқиқ этиш натижасида асарларнинг воқеаларни тасвирлашдаги ёндашуви ва услуги турлича экани аниқ бўлди. Биринчи асар тўлиғинча ҳарбий юришга бағишланган ва шу боис унда воқеа-ҳодисалар анча батафсил баён қилинган. Чунки асар муаллифининг ўзи ҳам бу юришда қатнашган. Ҳар икки асарда муаллифларнинг орфографик ўзига хосликларини кузатишимиз мумкин. Жумладан, жой номлари билан боғлиқ баъзи орфографик фарқлар мавжуд⁴³. Юриш мобайнида учраган ҳар бир қалъа ва тўхталган жойлар номи бериб борилган. Фақат бир марта Огаҳий қалъа ўрнига жой номини келтирган:

«Жамшидий тавойифи фатҳи»: *فتنک قلعه سی* (127-бет)

«Зубдат ут-таворих»: *یکه چیقیر* (68-бет)

Тадқиқотчи Эшмурод охунд ал-‘Алавийнинг «Жамшидий тавойифи фатҳи» асари «Зубдат ут-таворих»нинг Хуросонга юриш тасвирланган қисмига манба бўлиб хизмат қилганини аниқлашга муваффақ бўлган.

Иккала манбани солиштирганда Огаҳий сўзсиз Эшмурод Охунд асаридан фойдаланган, аммо унинг сўз ва ибораларини тўғридан-тўғри кўчирмасдан, ўз услубига мослаштирган, сўз ва қофиялар ўзгарса-да, маъно жиҳатдан жумлага зарар етказилмаган. Сарой муаррихи Муҳаммадризога йилнома бўлиб хизмат қилган «Жамшидий тавойифи фатҳи» асарида берилган ҳеч қайси назм «Зубдат ут-таворих»га кирмаган. Иккала асар муаллифларининг мақсадлари ҳар хил бўлган: Эшмурод Охунд асарда юришнинг кунлик тарихини батафсил беришга ҳаракат қилган бўлса, Огаҳий расмий тарихнавис сифатида нафақат мазмун-моҳият, балки асарни назм ва сажъ билан безашни ҳам мақсад қилган.

Хива хонларининг тарихий асарлар тилини соддалаштириш бўйича буюртма берилган асарларидан бири бу – Муҳаммадюсуфбек ибн Бобожонбек Баёнийнинг (1858–1923) «Шажара-йи хоразмшоҳий» асаридир.

⁴⁰ Асар номи шартли бўлиб, Н.Тошев томонидан унинг мазмунидан келиб чиққан ҳолда берилган. Қаранг: *Īsh Murād B. Ādīnā Muḥammad al-‘alavī. Jamshīdī Ṭavāyifī Fathī*. Ed. Nuryoghdi Toshov. –Wien: Austrian Academy of Sciences Press, 2018. –P. 13–14, 23–24.

⁴¹ Н.Тошев «Жамшидий тавойифи фатҳи» ва «Зубдат ут-таворих»даги ўхшаш фактларни қиёслаб, асар муаллифи кимлигини аниқлаган. *Īsh Murād B. Ādīnā Muḥammad al-‘alavī. Jamshīdī Ṭavāyifī Fathī*. Ed. Nuryoghdi Toshov. –Wien: Austrian Academy of Sciences Press, 2018. –P. 33.

⁴² Жамшидийлар қабиласини бўйсундириш учун юриш тафсилотлари Зубдат, матннинг 32–73-бетларда келтирилган.

⁴³ Аслида, бундай фарқлар мавжудлиги Огаҳийнинг Эшмурод охунд асаридан сўзма-сўз фойдаланмасдан, уни қайта ўзгартириб ёзилганида эди. *Īsh Murād B. Ādīnā Muḥammad al-‘alavī. Jamshīdī Ṭavāyifī Fathī / Introduction*. –P. 25–26.

Асар 1329–1332/1911–1914 йиллар оралиғида ёзилган. Баёний «Шажара-йи хоразмшоҳий» ни Мунис ва Огаҳий тарихий асарлари асосида ёзган. Айнан мазкур бобда муаллиф икки муаррихнинг баён услуби, Баёний Огаҳийга қай даражада эргашгани, воқеалар кетма-кетлиги, қисқартиришлар ҳамда қўшимчалар мавжудлигини чоғиштирган. Раҳимқулихон даври «Шажара-йи хоразмшоҳий» асарининг ўнинчи бобини ташкил қилиб, 310а–327а-варақларни ишғол қилган⁴⁴. «Зубдат ут-таворих»да келтирилган 5 та таърихдан «Шажара-йи хоразмшоҳий»да 3 таси келтирилган. Баёнийда 5 та таърихдан 3 таси берилгани Огаҳийнинг бошқа назм рукнида келтирилган шеърларига нисбатан тўлиқ келтирилган, дейишга асос бор. Чунки, «Зубдат ут-таворих»да келган **2416** мисрадан «Шажара-йи хоразмшоҳий»да **62** мисра (3 та таърих, 2 та маснавий ва 1 та назм) берилган.

Иккинчи қисқартириш эса, сана ва сарлавҳалар билан боғлиқ. Баёний воқеаларни, одатда, санасиз қайд қилади. Қуръон оятлари деярли берилмаган, ҳадислар эса умуман келтирилмаган. Асарда саркардалар томонидан уюштирилган майда юришлар ташлаб кетилган. Тадқиқотчи асарларни қиёслаганда жой номлари, исмларни келтириш ва қисқартмасидаги фарқлар ҳам борлигини аниқлаган. Мисол учун, «Зубдат ут-таворих»да Ос қишлоғининг оёғида Бухоро лашкари билан бўлган урушда қатнашган сипоҳийларнинг исмлари тўлиқ келтирилиб, шаҳзода ва бекзодаларнинг номлари берилмаган. «Шажара-йи хоразмшоҳий»да эса, аксинча, бекзодалар бирма-бир санаб ўтилган⁴⁵.

Аллоҳқулихоннинг тўнғич фарзандига Раҳимқули исми берилади. Отаболанинг исмидаги *қули* компоненти бошқа хонлар исмида учрамайди ва маъно жиҳатдан бир хил. Огаҳийда ҳам Раҳимқулининг онаси ва унинг насаби кимларга бориб тақалиши ҳақида сўз юритилмаган. Аммо «Зубдат ут-таворих»да Раҳимқули икки тарафдан насаби улуғлиги ҳақида қайдлар келади. Шунингдек, Раҳимқулихон насабига оид унинг ўғли Муҳаммадисо тўра томонидан битилган «Ҳажнома» асарида ҳам у иноқлик даврига нисбатан «султонлиқин зиёда қилиб»⁴⁶ сўзи ишлатилган. Муҳаммадисо тўра ўз асарида у қандай ҳукмдор бўлгани хусусида замон ва макон гувоҳлигини қайд қилади, жумладан, Раҳимқулининг узугига ёзилган битикни келтиради:

در اکلیل خسرو دوران شهزاده رحيم قلی سلطان

Давр шоҳи тожидаги марварид – шаҳзода Раҳимқули султон⁴⁷.

Узукда ҳам *султон* сўзининг борлиги ҳақиқатан Раҳимқулини она тарафдан Дашти Қипчоқ чингизийлар (қозоқ султонлар)ига бориб тақалиши эҳтимоли юқори эканлигини кўрсатади. Раҳимқулихон ёш бўлган вақтидаёқ, тарихий ёзишмаларни туркий тилга таржима қилишга буюртма

⁴⁴ Муҳаммад Юсуф Баёний. Шажара-йи хоразмшоҳий. ЎзР ФА ШИ-1 фонди, 9596 рақамли қўлёзма.

⁴⁵ Муҳаммад Юсуф Баёний. Шажара-йи хоразмшоҳий. ЎзР ФА ШИ-1 фонди, № 9596. –В. 316^{а-б}.

⁴⁶ Муҳаммадисо тўра. Ҳажнома. ЎзР ФА ШИ-1 фонди қўлёзмаси. № 7695. –В. 166^б.

⁴⁷ Муҳаммадисо тўра. Ҳажнома. ЎзР ФА ШИ-1 фонди қўлёзмаси. № 7695. –В. 167^а.

берган эди. Бу, ўз навбатида, унга дастурул амал бўлиб хизмат қилиши керак эди. Шундай муншаотлардан бири ҳозирда ЎзР ФА ШИ-1 фондида сақланади⁴⁸. Шунингдек, Муҳаммадризо Хоксор иккита луғатидан бири «Зубд ул-луғот»га буюртмани Раҳимқулидан олади⁴⁹. Огаҳий ўзининг «Гулшани давлат» асарида Раҳимқулихонни яна бир бор адолатли шоҳ сифатида эътироф этади. Огаҳийнинг ушбу маснавийси «Огаҳийнома» деб ҳам юритилади ва унда барча Қўнғирот ҳукмдорлари (иноқ ва хонлар)нинг номлари қайд қилинган⁵⁰.

Раҳимқулихон даврида Россия империяси ва Хива хонлиги ўртасида шартнома тузилади ва у тарихда ягона бўлиб қолган⁵¹. Шартноманинг тўлиқ матни тадқиқотларда бир неча марта келтирилган⁵². «Зубдат ут-таворих»да шартнома ҳақида гапирилмаса-да, Россия элчиси Данилевскийнинг Хивага келгани⁵³, унга қўшиб эса Муҳаммадамин юзбоши элчи қилиб юборилганлиги тўғрисида қайдлар бор⁵⁴. Ўзбекистон Миллий архивида Раҳимқулихон ҳукмдорлигига оид ҳужжатлар, хатлар сақланмоқда⁵⁵. Юқоридаги таҳлилларга таяниб, Раҳимқулихон тарихининг ёндош манбалари сирасига тадқиқотчи қуйидагиларни киритган:

1. Ёзишмалар: қўлёзмалардаги хатлар алмашинуви.

⁴⁸ Муншаот. ЎзР ФА ШИ-1, № 9452. Қаранг: Муншаат. [Перевод собрания писем и грамот], переведенный с персидского на тюркский по распоряжению Рахим Кули. СВР. История. –№ 934.

⁴⁹ Хоксор, Муҳаммад Ризобек. Алишер Навоий асарлари луғати. Мунтахаб ул-луғот / Зубд ул-луғот [Матн] / М.Р.Хоксор. –Т.: Akademnashr, 2017. –416 б.

⁵⁰ Огаҳий Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли. Гулшани давлат (Хива хонлиги 1856–1864 йилларда) / Кириш, араб ёзувидан табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари Ш.Воҳидов, Қ.Султонова. Масъул муҳаррир Ш.Воҳидов. 2012. –Б. 336–339; Табдилнинг янги наشري ҳам мавжуд: Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Асарлар. 6-жилд. Гулшани давлат (Давлат гулшани). Нашрга тайёрловчи, изоҳлар муаллифи ҳамда форсий матнлар таржимони А.Ўрозбоев. –Т.: «Sharq», 2019. –264 б.

⁵¹ Данилевский Г.И. Описание Хивинского Ханства. Записки Императорского Русского Географического Общества, 5-китоб. –Санкт-Петербург, 1851. –С. 62–139. Залесов Н. Посольство в Хиву подполковника Данилевского в 1842 г. // Военный сб. 1866. № 5. Basiner Th. Naturwissenschaftliche Reise durch die Kirgisensteppe nach Chiva. SPb., 1848. Путешествие г. Базинера через Киргизскую степь в Хиву (сообщено д.ч. П.С.Савельевым) // Географические известия, выдаваемые от Русского географического общества под ред. В.В.Григорьева. 1849. Вып. 4. –С. 157–171; 1849. Вып. 5. –С. 206–212.

⁵² Жуковский С.В. Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотлетие. –Петроград, 1915. –С. 137–139. Неъматов Т. Хева билан Россия ўртасидаги муносабатлар тарихига доир баъзи манбалар (XIX асрнинг 20–50-йиллари) // Муҳаммаджонов А.Р., Неъматов Т. Бухоро ва Хеванинг Россия билан муносабатлари тарихига доир баъзи манбалар. –Т.: Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти, 1957. –Б. 182–183. Айнан шу шартномадан кейин Хива хонлигининг иқтисодийида ижобий ўзгаришлар юз берган, бу ҳақда батафсил қаранг: Khaliyarov A. Khiva Under the Qungrats (1770-1920): State Formation, Global Trade and Capitalism in 19th-century Central Asia. PhD diss., The Ohio State University, 2021. –P. 140–143; Ўша муаллиф. Nineteenth century globalization and Khiva: madder matters // «Хоразм – Марказий Осиё цивилизацияси тизимида» мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. –Урганч: “Хоразм” нашриёти, 2020. –Б. 25–28

⁵³ Зубдат, матн. –Б. 95.

⁵⁴ Зубдат, матн. –Б. 95, 156. Рус тадқиқотларида Муҳаммадамин юзбоши исми ва лавозими мингбоши Муҳаммад Амин Аваз Бердиев тариқасида қайд этилган. Халфин, Н.А. Россия и ханства Средней Азии (первая половина XIX века) / Н.А.Халфин. –Москва: Наука, 1974. –С. 323–324.

⁵⁵ Ўзбекистон Миллий архиви. А.Г.Серебринников фонди. И-715 фонд, 1-рўйхат, 5-йиғма жилд. –В. 18, 22–24. Бу ҳужжатда Бухоро–Хива карвон-савдо, сиёсий муносабатлар, рус савдогарларнинг аҳволи, эроний қуларни озод қилиш каби масалаларга тўхталинган. Шунингдек, Раҳимқулихонни қаттиққўл ҳукмдор ва ундан амалдорлар кўркиши ҳақида ёзилган (24 варақ).

2. Саёҳатномалар: эрон, рус ва инглиз элчиларининг асарлари.
3. Тарихий ва бадиий асарлар: тарихий солнома, тазкира ва баёзлар.
4. Архив ҳужжатлари: ёрлик, хат ва вақф ҳужжатлари.

Раҳимқулихоннинг хонлик даври мобайнида Хива–Бухоро муносабатлари кескинлашган. Бухоро амири Қўқонга қарши юриш бошласа, Хива хони Бухоронинг у ёки бу ҳудудига ҳужум қилиб, Бухоро амирини қайтишга мажбур қилар эди. Хива хони Марв⁵⁶ ёки Эронга қарши юришга отланганида эса, Бухоро амири Хива хонлигига қарашли ҳудудларга қарши уруш очар эди. Шундай юришлардан бири «Зафарномаи Хусравий»⁵⁷ ва «Зубдат ут-таворих» асарларида қаламга олинган. Бухоро манбасида муаллиф қўшни ҳудуд ҳукмронлари исмларини чалкаштиради ёки билмайди. Асар нашрида Раҳимқулихон исми қайд қилинмайди, балки Аллоҳқулихон номи билан воқеалар давом этади. Бунда фарқини фақат йиллар, яъни 1258/59-1262 ҳижрий йилларга қараб ажратиш олиш мумкин бўлади.

ХУЛОСА

Хива хонлигида ҳукмронлик қилган Қўнғиротлар сулоласининг расмий тарихнавислиги ва унда етакчи бўлган Муҳаммадризо Огаҳийнинг фаолиятини ўрганиш, унинг «Зубдат ут-таворих» асарини бошқа тарихий асарлар билан муқояса қилиш қуйидаги илмий хулосаларни беради:

1. Қўнғиротлар сулоласи ўзига хос сиёсат юритган ва янги маданий ривожланиш йўлини босиб ўтган. Мадраса таълими, тарихнавислик ва таржима соҳалари туркийлаштирилган. Бу даврда Хоразмда туркий тилли тарих мактаби шаклланди. Хива хонлигининг сиёсий ҳаёти тарихий асарларда ўз аксини топди, тарихнавислик услубига таъсир қилди. Асарларда ифода, тил, ижтимоий воқеаларга муносабатлар ҳам ўзгариб боргани сезилади. Шермуҳаммад Мунис ва Муҳаммадризо Огаҳий бу маданий жараёнларда фаол иштирок этишган ва унинг шаклланишига етакчилик қилишган.

2. Муҳаммадризо мироб сифатида хизмат қилди. Аммо бу лавозим формал равишда бўлиб, аслида саккизта Хива хони даврида сарой тарихчиси бўлиб фаолият юритган. Унинг тарихий асарлари услуби ўша даврдаги тарихнавислик анъаналарига биноан дабдабали, жимжимадордир. У ҳар сафар шеърӣ маҳоратгина эмас, балки қофияланувчи наср (сажъ) усулини ҳам аъло даражада билишини намоён этган.

3. Мазкур асар XIX асрнинг охириги чорагидан бошлаб тадқиқотчиларга маълум бўлган, аммо жиддий илмий изланишлар XX асрнинг ўрталаридан бошлаб олиб борилган. Асар давр сиёсати нуқтаи назаридан

⁵⁶ Марв шаҳри учун йилма-йил юришлар изоҳи Ю.Брегель томонидан тузилган харитада берилган: Bregel Yu. An historical atlas of Central Asia. –Leyden-Boston: Brill, 2003. –pp. 62–63.

⁵⁷ Зафарномаи Хусравий/ Таржимонлар Шодмон Воҳидов ва Шерали Жўраев. Масъул муҳаррир ва туркум муаллифи Ш.Ҳ.Воҳидов. –Т.: «Tamaddun», 2011. –448 б.

тадқиқотларга тортилган, асосан туркманлар тарихига оид қисмлари рус тилига таржима қилинган, диний иборалар тушиб қолдирилиб, Бухоро ва Хива муносабатларига оид бир қисми ўзбек алифбосига табдил қилинган. «Зубдат ут-таворих» табдилининг икки марта чоп этилгани ва асарнинг илмий-танқидий матни яратилгани мутахассислар учун манбадан бевосита фойдаланиш имкониятини берди.

4. «Зубдат ут-таворих» мисолида шу нарса аниқландики, манбаларнинг илмий-танқидий матнини нашр қилиш матншунослик соҳасида долзарблигини йўқотмаган, ноширлар томонидан қўйиладиган жиддий ва «майда» хатолар нашрнинг ишончилигига путур етказди ва аслиятдаги манбалардан олинган маълумотларнинг мувофиқлик даражасини пасайтиради. Мамлакатимизда манбаларни нашр этиш анъанаси билан боғлиқ жиддий муаммолар мавжуд. Бундай профессионал ёндашувдан йироқ бўлган нашрларга ёзилаётган тақризларни эса деярли учратмаймиз.

5. Асарнинг Россия, Ўзбекистон ва Туркия давлатларида сақланаётган қўлёзмалари тарихшунослик, манбашунослик, матншунослик услублари асосида тадқиқ қилинди. Натижада, Огаҳий томонидан оққа кўчирилган дастхат нусхаси аниқланди, қўлёзмалар стеммаси тузилди.

6. Тошкент нусхаларига Туркия нусхаси асос қилиб олингани ва айнан шу нусхадан бошлаб бир жилда «Фирдавс ул-иқбол», «Риёз уд-давла» ва «Зубдат ут-таворих» асарларини кўчириш урф бўлгани кузатилди. Нусхалар ҳар 20–25 йилда қайтадан кўчирилган. Улар ўртасидаги фарқлар замон ўзгариши билан ибораларга нисбатан ишлатилган. Форсий ва арабий сўз ёки бирикмалар вақт ўтган сайин туркийлашган. «Зубдат ут-таворих» асарининг Огаҳийнинг бошқа тарихий асарларидан фарқи шундаки, унда қисқа давр воқеалари ёритилиб, асарни кенгайтириш мақсадида назмдан кўп фойдаланилган.

7. «Зубдат ут-таворих»нинг жамшидийлар қабиласининг Хоразмга кўчирилишига бағишланган қисми учун Эшмурод Охунд асари асосий манба сифатида хизмат қилган. Аммо асарлар орасида ёзилиш услуби, ёндашувлар, «ўқувчилар аудиторияси»га мурожаат қилишда фарқлар мавжуд. Огаҳийда тасвирланаётган воқеаларда у ёки бу даражада иштирок этган қўмондон ва диний хизматчилар исмлари ҳамда сафарнинг майдароқ тафсилотини келтирмагани аниқланган.

8. «Зубдат ут-таворих» асари мазмун ва моҳият жиҳатидан 1842–1846 йилларда Бухоро ва Хива муносабатлари ёритилиши воқеаларининг бирламчи манбасидир. У билан яқиндан танишиш натижасида ҳарбий қатламга оид исмларнинг кўп бора қайд қилиниши, Огаҳийнинг, хусусан, миробларнинг ҳарбийлашган соҳа вакили эканлиги англашилади. Асар мавзуларининг таҳлиллари Раҳимқулининг иноқ ва хон шахсиятига ойдинлик киритади. Асар туркий тилда битилишига қарамай, у мусулмон форс тарихнавислиги анъаналарини ўзида акс эттирган. Хонни улуғлаш, қуёшга қиёслаш ва Худонинг ердаги сояси эканлигини исботлаш муаллифнинг бир дақиқа ҳам ёдидан чиқмаган ва бу вазифани Огаҳий сидқидилдан аъло даражада бажарган.

9. Баёний Огаҳийдан олган маълумотларни умумий мазмунга зарар етказмаган ҳолда қисқартирган. Шунингдек, матнда иккинчи даражали ҳисобланган эпитетлар, сифатлаш ва муболағалар ташлаб кетилган. Баёнийда хон ёки иноқ томонидан амалга оширилган юришлар берилган, аммо ов, саёҳатлар тушириб қолдирилган. Назм деярли келтирилмайди, келтириб ўтилган жойларида эса шеърлар Огаҳий қаламига мансублиги Баёний томонидан қайд этилган. Аммо Огаҳийга хон ва иноқ томонидан берилган пул мукофотлари «Шажара-йи хоразмшоҳий»да келтирилмаган. Баёнийнинг хонлар авлодидан эканлиги «Шажара-йи хоразмшоҳий» асарида бекзода ва шахзодаларнинг номини ёзганида сезилган. Огаҳийда аксинча ҳарбийларнинг исмлари қайд қилинган. Раҳимқулихон даврининг тарихи нуқтаи назаридан тадқиқотга иккала асарни жалб қилиш мумкин, аммо маълумотлар кўламдорлиги жиҳатидан «Зубдат ут-таворих» асари «Шажара-йи хоразмшоҳий» асаридан устундир.

10. Раҳимқулихон қисқа давр ҳукмронлик қилган бўлса-да, сиёсий воқеаларда жадал қатнашган ва унинг сиёсати хонликнинг иқтисодий аҳволига ижобий таъсир кўрсатган. Огаҳий гоҳида қисқа жумлалар билан катта воқеликни ўтказиб юборади, аммо эслатмада нотўғри маълумот бермайди. Мавжуд асар ва ҳужжатларни яхлитлаган ҳолда, юқорида санаб ўтилган манбалар асосида Раҳимқулихон даври тарихи қайта ёзилиши мақсадга мувофиқ. «Зубдат ут-таворих» асарининг тўртдан бир қисми шеърлардан иборатлигини эса, Огаҳийнинг ҳомийси ва дўсти бўлган Раҳимқулихонга бўлган муҳаббат ифодаси, деб билиш мумкин.

Тадқиқот якунида қўлга киритилган илмий хулосалар асосида қуйидаги таклиф ва тавсиялар билдирилди:

- 1) Огаҳий асарлари қўлёзмаларининг дунё ва Ўзбекистон бўйлаб тарқалган нусхаларини каталог қилиб нашр қилиш зарур;
- 2) Огаҳийнинг таржимонлик маҳорати кам ўрганилган, унинг барча таржима асарларини комплекс тарзда ўрганиш лозим;
- 3) Бухоро амирлиги, Қўқон ва Хива хонлиқларининг географик жойлашувидаги ўзига хос жиҳатларини ҳисобга олиб, тарихнавислик мактабларини ўрганиш муҳим ҳисобланади.

**SCIENTIFIC COUNCIL NUMBER DSc.02/30.12.2019.Tar.44.01 ON
AWARDING THE SCIENTIFIC DEGREES UNDER THE INSTITUTE
OF ORIENTAL STUDIES OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF
THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN**

INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

NAZIROVA KHILOLA BAKHODIROVNA

**THE WORK ZUBDAT AL-TAVĀRĪKH BY MUḤAMMAD RIẒĀ ĀGAHĪ
IN THE HISTORIOGRAPHY OF THE QONGHRAT DYNASTY**

**07.00.08 – Historiography, studies of historical sources, and methods of historical
research**

**Dissertation Abstract of the Doctor of Philosophy (PhD) on historical
sciences**

Tashkent – 2022

The theme of the dissertation of doctor of philosophy (PhD) was registered under B2018.1.PhD/Tar278 at the Supreme Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan.

The dissertation was conducted at the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of Uzbekistan.

The abstract of the dissertation has been posted in three languages (Uzbek, English and Russian (resume)) on the website of the Scientific Council (www.beruni.uz) and on “Ziyonet” information-educational portal (www.ziyonet.uz).

Scientific supervisor: **Babadjanov Baxtiyar Miraimovich**
Doctor of historical sciences

Official opponents: **Allaeva Nigora Ashirovna**
Doctor of historical sciences

Khaliyarov Alisher Hasanovich
PhD

Leading organization: **Tashkent State University of
Oriental Studies**

The defense of the dissertation will be held on “_____” _____ 2022 at “_____” at the meeting of the Scholar Council number DSc.2/30.12. 2019.Tar.44.01. on award of scientific degree of Doctor of History (DSc) and Doctor of Philosophy (PhD) at the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. (Address: 100170, Mirza Ulughbek Street, 79, Tashkent. The Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. Tel.: (99871) 262-54-61; Fax: (99871) 262-52-77, e-mail: beruni1@academy.uz).

The dissertation is available at the Information resource Centre of library of Oriental Studies Institute of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan (registered No. _____). (Address: 100170, Mirza Ulughbek Street, 79, Tashkent. Tel.: (99871) 262-54-61).

Dissertation abstract is delivered “_____” _____ 2022 (Protocol registry No. _____ “_____” _____ 2022).

B.A. Abdukhalimov
Chairman of Scientific Council on awarding the scientific degrees, Doctor of historical sciences, professor

F.Dj. Djumaniyazova
Scientific secretary of Scholar Council on awarding the scientific degrees, Doctor of Philosophy (PhD) on historical sciences

E.Z. Nuriddinov
Chairman of Scientific seminar under of Scientific Council on awarding the scientific degrees, Doctor of historical sciences, professor

INTRODUCTION (thesis annotation)

Relevance of the topic. In recent years, the growing amount of the scholarly studies of textual artefacts, —the salient monuments of the world’s cultural heritage, including those compiled in the Islamic world—, have been dealing with various aspects of the textual analysis and contextualization of historical data contained therein. For many decades, works on Islamic historiography in Central Asia written in the Arabic, Persian, and Turkic languages and their various acrolects have served as primary objects of scholarly scrutiny. They have been examined in the various fields of oriental studies, such as codicology, and source studies, among others. The reign of the Qonghrat dynasty in the Khanate of Khiva (1762-1920) was prominent due to the multiplicity of its literary outputs written in Central Asian Turkic produced there.

As such, the history of Uzbekistan and its broader region have continued to attract scholarly interest in the academic community from across the world. To date, studies of the social, economic, and cultural history of the Khanate of Khiva are being conducted primarily by research centres of the USA, Europe, Japan and Russia⁵⁸. This massive textual corpus provides unique and comprehensive insight into various aspects of Central Asian history and thus, introducing it to broader academic circles is an important scholarly endeavor.

The collections curated at the Institute of Oriental Studies, named after Abu Rayhan Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, contain, inter alia, nearly 50 manuscripts of literary works, including 15 historical works authored by Muḥammad Riżā Āgahī (1809–1872), a prominent 19th-century Khorezmian historian and savant. Although scholars have previously attempted to describe and analyse these texts, more in-depth scrutiny of their production and textual contents is still required. Among Āgahī’s numerous texts that require further scrutiny, a historical work *Zubdat al-tavārīkh* ("Cream of Chronicles") deserves salient merit. This latter work has been known as Āgahī’s second independent historical composition, written with broad employment of the subtle art of *saj’*. It contains valuable data on the historical developments in Khorezm and surrounding regions in the mid 19th century. Furthermore, comprehensively analyzing the *Zubdat al-tavārīkh* will significantly strengthen and broaden the scholarly understanding of the cultural history of the period. As the President of the Republic of Uzbekistan Sh.M. Mirziyoyev has justly stated, "salient attention is to be paid to academic research in the field of textual literature, literary sources, linguistics, philosophy, and history of culture, aimed

⁵⁸See, for instance, Indiana University Bloomington (www.indiana.edu), The Institute for Iranian Studies of the Austrian Academy of Sciences (www.oeaw.ac.at), School of Oriental and African Studies (SOAS; www.soas.ac.uk), University of Cambridge (Faculty of Asian and Middle Eastern Studies www.cam.ac.uk), Oxford University (ox.ac.uk), Freie Universität (Berlin; www.fu-berlin.de/en/index.html), University of Tsukuba (www.tsukuba.ac.jp/en), Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences (www.ivran.ru).

at revealing many unexplored layers of our national cultural heritage"⁵⁹. In this vein, it is worth mentioning that the work *Zubdat al-tavārīkh* has not been wholly translated into any language. This fact alone further enhances the relevance of the topic of the given dissertation.

The current study aligns with the main priorities defined in the respective decrees of the President of the Republic of Uzbekistan, namely PF-4947 dated on February 7, 2017⁶⁰ "On measures to further improve the system of preservation, research and promotion of ancient written sources"; No. PF-5850 dated on October 21, 2019⁶¹ "On the Strategy of Actions for the Further Development of the Republic of Uzbekistan"; No. PP-2995 dated on May 24, 2017⁶² "On measures to radically increase the prestige and status of the Uzbek language as the state language"; No. PP-4680 dated on April 16, 2020⁶³ "On measures to radically improve the system of training in the field of Oriental Studies and increase scientific capacity"; the Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan No. 238/2804⁶⁴ on the establishment of the Creative school named after Muḥammad Riẓā Āgahī in Khiva on the occasion of the 210th anniversary of his birth, as well as with the implementation of the tasks set out in concomitant normative acts.

Relevant research in priority areas of science and developing technology in the Republic. The dissertation has been conducted in full accordance with the priority areas of the Republican scientific and technological development ITD-1, namely "Study of spiritual, moral and cultural development of the society, spiritual values, national idea, cultural heritage, history of the Uzbek people and statehood, inseparability and continuity of education, and the upbringing of a harmoniously developed generation".

Problem development status. The previous scholarship related to the Āgahī's *Zubdat al-tavārīkh*, specifically to analyses of historical writing techniques and textual details can be conventionally divided into two groups.

The first group embraces the studies of Russian and Soviet authors, such as A. Kun, V. Smirnov, V. Bartold, and Yu. Bregel, as well as local Uzbek scholars Miyon Buzruk Salihov, K. Munirov, and N. Toshev⁶⁵. These studies provide a

⁵⁹Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated May 24, 2017, No. PQ-2995 "Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ'ib qilish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida." See: <https://lex.uz/docs/3211987>.

⁶⁰ <https://lex.uz/docs/3107036>.

⁶¹ <https://lex.uz/docs/4561730>.

⁶² <https://lex.uz/docs/3211987>.

⁶³ <https://lex.uz/docs/4791086>.

⁶⁴ <https://lex.uz/docs/-4249861>.

⁶⁵ Кун А. Заметки о Хивинском ханстве // Туркестанские ведомости, 1873. –№40 (9 октябрь). –С.158; Смирнов В. [Описание коллекции восточных рукописей] // Отчет Императорской Публичной библиотеки за 1874 год. – СПб: Типография 2-го отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1875. –С. 72–92; Бартольд В. История культурной жизни Туркестана // Акад. В.В. Бартольд. Сочинения. Том II. Часть 1. –Москва: Наука, 1963. –С. 285–286; Munis Shir Muhammad Mirab and Agahi Muhammad Riza Mirab. Firdaws al- iqbal: History of Khorezm / Ed. by Yu. Bregel. – Leiden, New York, Köln: Brill, 1988. –P. 38 (Hereinafter, Munis-Āgahī, text); Munis Shir Muhammad Mirab and Agahi Muhammad Riza Mirab, Firdaws al-iqbāl: History of

broad outline of the historical work in question and its historiographic merit for the history of the Central Asian region.

The second group includes the scholarly output, which deals with the translation, descriptions, and transliteration of the historical work. This group embraces the studies of Z. Aksakov, L. Dmitrieva, A. Migunov, S. Muratov, K. Munirov, S. Dolimov, G. Karimov, R. Djalilova, D. Yusupova, and N. Jabborov. It is worth mentioning that in 1938, a group of scholars, aiming to investigate the history of the Turkmens, brought to light the extracts of the major historical works related to the history of the Turkmen people. The second volume of this scholarly endeavor also includes the translations of some parts of *Zubdat al-tavārīkh*, provided by Z. Aksakov⁶⁶. Later, various descriptions⁶⁷ of *Zubdat al-tavārīkh*, and further editions in the Uzbek-Cyrillic alphabet were published⁶⁸. Furthermore, in 2016, the author of the given dissertation prepared and published a critical edition of the *Zubdat al-tavārīkh* based on three distinct manuscripts⁶⁹. Although all known copies of the historical work have been studied from a codicological point of view, its historiographic aspects have yet to be fully addressed.

In general, the overview illustrates that although various aspects of *Zubdat al-tavārīkh* have been addressed in the previous scholarship, there have been hitherto a few attempts to study this historical text in its entirety, as a whole.

Relevancy of the dissertation for the plans of scientific works in the higher education and academic institutions where the dissertation has been conducted. This research has been conducted within the framework of fundamental projects conducted at the Institute of Oriental studies named after Abu Rayhan Beruni, namely the projects: FA-F1-027 "Study of the written heritage of the peoples of Central Asia: source studies and textual studies"; and

Khorezm/ Transl. from Chaghatay and annotated by Yu. Bregel. Leiden, Boston, Köln: Brill, 1999. –pp. xxiv, 651 (Hereinafter, Munis-Āgahī, translation); – میان بزرگ نوزبیک ته نریخدگه عانید تورت مؤهم کیتاب / مه عارف و نوفرغوچی. – 60-61. ب. 9-10. سان 1927. – ت.: فانی، 1960. –ب. 3, 12, 38, 44–46, 106, 111; Muhammad Riza Mirab Agahi. Jami' al-vaqi'at-i sultani / Edited in the original Central Asian Turki with an Introduction and Notes by Nouryaghdi Tashev. – Samarqand-Tashkent: Mega Basim, 2012. –С. vi, xi, xiv, xx, xvi, xx. Hereinafter: Agahi, Jami' al-vaqi'at-i sultani.

⁶⁶ Материалы по истории туркмен и Туркмении XVI–XIX вв.: Иранские, бухарские и хивинские источники / Под ред. В.В.Струве, А.А.Боровкова, А.Ромаскевича и П.Иванова. –Т. II: –Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1938. –С. 477 – 500.

⁶⁷ Дмитриева Л.В., Мугинов А.М., Муратов С.Н. Описание тюркских рукописей Института народов Азии. Т.1. История. –М.: «Наука» ГРВЛ, 1965. –№101; Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекистана. История / Сост. Д.Ю.Юсупова, Р.П.Джалилова. –Т.: Издательство «Фан» 1998. –№552, №553; Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекистана. –Т.7. –Т.: Издательство «Наука» Узбекской ССР, 1964. –№5021; Munis-Āgahī, translation. –pp. 41–44; Munirov K, Хоразмда тарихнавислик (XVII–XIX ва XX аср бошлари). –Т.: Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2002. –Б. 47–49.

⁶⁸ Огахий Мухаммад Ризо Мироб Эрнийезбек ўғли. Асарлар. 6 жилдлик. 5–жилд: Тарихий асарлардан парчалар / Нашрга тайёрловчи: С.Долимов. –Т.: Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978. –Б. 171–201; Мухаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огахий. Зубдату-т-таворих / Нашрга тайёрловчи: Н.Жабборов. –Т.: “O‘zbekiston”, 2009. –192 б.

⁶⁹ Muhammad Riza Mirab Agahi. Zubdat al-tavārīkh / Edited in the original Central Asian Turki with an Introduction and Notes by Khilola Nazirova. – Tashkent-Samarqand: Mega Basim, 2016. –304 p. Hereinafter: Zubdat, text.

OT-F1-61: "Historical and written monuments of the peoples of Central Asia" (research and historical monuments)".

The aim of the dissertation. The current study sets out to analyze Āgahī's *Zubdat al-tavārīkh* from the point of view of source studies techniques in order to clarify the role of the given historical source in the broader historiography of the Qonghrat dynasty. The intended purpose embraces the following research tasks.

The tasks of the research work consist of:

Providing a synthesis of the local and foreign scholarship on the history of formation of the school of historiography in the Khanate of Khiva against the backdrop of the political and intellectual processes;

Adresing the historical works and historiographical methods employed by Muḥammad Riżā Āgahī;

Classifying the textual legacy of Muḥammad Riżā Āgahī through his works curated in numerous collections and libraries both in Uzbekistan and abroad;

Providing comparative analyses of the various copies of Āgahī's *Zubdat al-tavārīkh*;

Identifying the written and oral sources used by the author of *Zubdat al-tavārīkh*;

Charting the historiographic place of the historical text in question among other sources of the time and determining levels of reliability of historical data provided in it;

Providing comparative analyses of the information on the Khivan Khanate's relations with neighboring countries contained in the given historical text;

Elaborating recommendations for subsequent studies on the history of the Qonghrat dynasty and its historiography.

The object of research. The 19th-century school of history writing in Khorezm and Āgahī's *Zubdat al-tavārīkh*.

The subject of the research work is the surviving manuscripts of *Zubdat al-tavārīkh* and other concomitant sources.

Methods of the research. This research used a variety of methods, including historical, chronological, periodic, regional comparative, statistical, and content analyses.

Scientific novelties of the research work:

The Turkic language along with the Turkic-speaking environment that formed at the royal court of the Qonghrat dynasts loomed large into popularization of the education, historiography, and translation in the Khanate and was considered as an important means of legitimization of the ruling dynasty's political power.

The given study has helped in determining the scope of the textual legacy of Muḥammad Riżā Āgahī, which comprises 78 manuscripts. Furthermore, it has been identified that the copy of *Firdaws al-iqbāl* (ms. no. 5071), currently held in the Main Fund of the Institute of Oriental Studies of the Uzbek Academy of Sciences, is an autograph copy.

A stemma of the Āgahī's *Zubdat al-tavārīkh* has been created. It has been furthermore identified that a copy of the given historical work, currently curated

in the Department of Oriental Manuscripts, Russian National Library (ms. no THC⁷⁰ 22) ought to be regarded as an autograph copy of the author, compiled on the basis of previous drafts. The artistic aspects of the copy in question also illustrates that Āgahī's proved to be a highly skilled scribe (*kātib*).

The comparison of the Āgahī's *Zubdat al-tavārīkh* with other texts written by the same author has revealed abundance of poetry employed by him in the process of writing *Zubdat al-tavārīkh*, especially verses devoted to the reigning Qonghrat sovereign. As a such, Āgahī's *Zubdat al-tavārīkh* seems to have considerable merit also as a valuable literary artifact.

The analyses of historical texts by Muḥammad Riżā Āgahī and those by other representatives of the Khorezmian historiographic school, such as Esh Murād Ākhūnd al-'Alavī and Muḥammad Yūsuf Bayānī, enabled us to illustrate common features of their working activities, such as historical mindset and writing qualities of the authors, principal patrons and beneficiaries of the textual production.

Practical results of the research work:

While working on the dissertation, the author published (under auspices of the IICAS UNESCO) a critical edition of *Zubdat al-tavārīkh*, supplemented by the introduction in Russian and English⁷¹. This publication helped in introducing of the historical work to the broader academic community.

The style, language, and sources of *Zubdat al-tavārīkh* have been described in a hermeneutic context of the historiography of the Qonghrat dynasty, revealing the general content of the work. The text has been compared with other sources of the time and the types of *kitābāt* of the Khivan chronicles have been classified.

Based on multiply sources, the comprehensive biography of Muḥammad Riżā Āgahī, the principal historian of the Qonghrat dynasty, has been charted and presented to the Āgahī's House-Museum in Khiva.

Authenticity of the research results have been determined to be authentic through novel methods and approaches utilized in the field of history. Furthermore, the current study has investigated over 100 manuscripts stored in the archives of Uzbekistan and foreign countries. The conclusions, proposals and recommendations of the current study may also be useful for the public and state institutions.

Scientific and practical value of the research results The results of this dissertation will broaden scholarly insight on the history of the historiographic school under the Qonghrat dynasty, the specifics of the historiographic developments in the given region, the methods employed by Āgahī in his historical works, and the development of Central Asian Turkic.

The practical significance of the dissertation has been illustrated by the use of the preliminary results in a number of national programmes aimed at preserving, studying, and transmitting the historical heritage of the Uzbek people to future generations. In particular, the findings have been used in numerous

⁷⁰ TNS – Turkic manuscripts. New Serie.

⁷¹ See above, fn. 69.

projects dedicated to the preservation and promotion of national and universal values, in the development of distinct courses on historical sources in higher and secondary special education, and in the writing of textbooks and manuals in the field of textual studies.

Implementation of the research results. The main findings and conclusions of this research on the role of *Zubdat al-tavārīkh* by Muḥammad Rizā Āgahī in the historiography of the Qonghrat dynasty have been disseminated in various ways:

For instance, the transliteration of the *Zubdat al-tavārīkh* based on the manuscript No. TNS 22 of the Russian National Library has been prepared and published with relevant commentaries. This work has been published within the framework of the innovative project, sponsored by the Committee of Science and Technology of the Republic of Uzbekistan - “O‘zbekiston tarixi xrestomatiya” (Volume 3) No. IFA-2012-1-6 and conducted at the State Museum of the History of the Timurids of the Uzbek Academy of Sciences in 2012-2013 (The Certificate of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan dated September 9, 2019 No №3/1255-2405). As a result, this monograph was enriched with a study based on the manuscript No. TNS 22 stored in the National Library of Russia.

In addition, a number of shows and discussions on the textual legacy of Muḥammad Rizā Āgahī were broadcasted on TV and radio. For example, it was discussed on the

- TV show “Fan va ta’lim” on the “Uzbekistan 24” Channel (Reference of the State Unitary Enterprise “O‘zbekistan 24” on September 16, 2019, No. 01-09-1033). This show enabled the dissemination of information about the collection of the Āgahī’s House-Museum to the public. Other broadcasted shows include “Tarixiy savol”, the scientific and educational programme on the “O‘zbekiston tarixi” TV Channel and TV show “Xayrli kun” (reference of the State Unitary Enterprise “O‘zbekiston tarixi” dated September 15, 2020, No. 20-14-825). This form of dissemination enabled the recently discovered information to be delivered to a broader audience, thus enriching the academic and educational level of public.

The findings of this research have also been displayed in the Ichan-Qal’a State Museum and the Āgahī’s House-Museum in Khiva (Reference of the Ministry of Culture of the Republic of Uzbekistan dated September 16, 2020 No. 01-12-10-3478). As a result, the museums’ excursion texts have been supplemented with novel information.

A number of the dissertation’s conclusions related to the political and intellectual environments of the Khorezmian school of historiography under the Qonghrats and the cultural circles in the Khivan Khanate were implemented within the fundamental project OT-F1-71: The ethnolinguistic situation in Central Asia in Early and High Middle Ages, conducted in 2017-2020 at the Tashkent State University of Oriental Studies. In particular, the conclusions were implemented in elucidating the role of the old Uzbek language in the intellectual process in the Central Asian region in the 18th and 19th centuries (Reference No. 89-03-3614 of the Ministry of Higher and Secondary Special Education of the Republic of Uzbekistan of October 9, 2020). They furthermore have helped to

chart the ethno-linguistic situation in the Central Asia over the late medieval period.

Approbation of the research results The results of the research have been presented and discussed at 17 academic forums, including 10 local and 7 international conferences: “ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА РАХИМ КУЛИ-ХАНА” (Moscow, Russia, 2011), “Manuscripts of Muḥammad Riżā Āgahī’s *Zubdat al-tavārīkh* and their Stemmata” (Cambridge, England, 2011), “New source on the history of Khwarazm: *Khorasan fathi* by Ishmurad Axund” (Cambridge, Massachusetts, USA, 2012), “Two histories of One March: *Khorasan Fathi* by Ishmurad Akhund and *Zubdat al-tavārīkh* by Āgahī” (Astana, Kazakhstan 2013), “*Zubdat al-tavārīkh* - The History of Khorezm by Āgahī: Preparing a Critical Text Edition” (Berlin, Germany, 2014), “Study of Āgahī’s work in Turkey” (Kastamonu, Turkey, 2018), “Comparative study of the works *Zubdat al-tavārīkh* and *Shajara-yi khwārazmshāhī*” (Tashkent-Istanbul, Uzbekistan-Turkey, 2021).

Publication of the research results. Overall, 22 publications related to the dissertation’s topic have been published. This includes one monograph and five academic articles that have been recommended for publication by the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan, and were published in four national journals and one foreign journal. Further, 16 publications were released in various conference proceedings, including 8 abstracts for conferences held abroad and 8 papers presented at conferences organized in Uzbekistan.

The outline of the thesis. The dissertation consists of an introduction, three chapters, a conclusion, a list of literature, and appendices. The research component of the dissertation consists of 134 pages.

MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

The relevance of the thesis has been validated; the current state of research has been analysed; the aim and tasks of the dissertation articulated; its object, subject, and methods of research have been defined; the relevant research priority areas of science and developing technology within the Republic, as well as higher educational or scientific research institutions abroad have been specified. The scholarly novelty of the research, its authenticity, and the scientific and practical value of the dissertation are laid out. The practical results, implementation and approbation of the research, and information on its publication and outline of the thesis contents are given in the introduction to the dissertation.

The initial chapter of the work is entitled “**The role of Muḥammad Riżā Āgahī in the historiography of the Qonghrat dynasty**”. It describes the measures employed by the Qonghrat at the very outset of their rule to legitimize their power, the formation of historiography in the Khanate, and the emergence of a school of Turkic translation. The chapter further discusses the life, work, and activities of Muḥammad Riżā Āgahī as a historian and savant.

In scholarly literature, the Qonghrat dynasty commenced to *de facto* administer the territory known in historical sources either as the “Khorezmian

realm”⁷² or as the “Khanate of Khiva”⁷³ during the time of Muḥammad Amīn Inaq (1175-1205/1762⁷⁴ -1791), and *de jure* when Eltüzār Inaq adopted the title of “Khan” (1219-1221/1804-1806). Eltüzār ordered Shīr Muḥammad Munis b. ‘Avaž Biy Mīrāb (1192–1244/1778–1829), a local historian, to compile the history of his ancestors in Turkic with “poetry and prose spreading pearls to the world”. It was supposed to be a modern *Shāh-nāma*, though written in Turkic. In his historical work *Firdaws al-iqbāl*, Munis attempted to trace the family tree of the Qonghrat dynasty back to the fabulous figures of the past - Qaljiday Khan and Umbay Inaq – who, so it was believed, belonged to the family of the Chinggis Khan. Along this vein, the historiography was perceived by the Qonghrats as an important means to legitimize⁷⁵ those newly promoted to the Khorezmian throne. Attempts such as this may have been observed elsewhere in the region long before⁷⁶ the Qonghrat dynasty, and it was salient feature of other historical works commissioned by the local dynasts.

Under the rule of the Qonghrat dynasty, the extensive and large-scale translation of historical and hagiographical works from Arabic and Persian into Turkic unfolded. A few centuries earlier, several rulers of the Shaybānid dynasty (1500-1598) in Bukhara had also tried to implement a similar approach. Yet, the members of the Qonghrat dynasty appeared to make greater progress in this regard. Such "Turkification" of the historic past is important from a cultural point

⁷² In fact, there were five main fortresses and districts in Khorezm - Hazarasp, Khonqa, Yangi Urganch, Khivaq, Gurlan, of which Khiva was the capital. Foreign travellers referred to the khanate with the name of this capital city. See Munis-Ogahi, translation. –P. IX, 5 references. In Eastern literature, the Khiva khanate is called the country or state of Khorezm. The word Khiva is used for the khanate, and the word Khorezm is used as a geographical location: Iranian ambassadors Muḥammad ‘Alī Khān Ghafūr and Rizā Qulī Khān Hidāyat came to Khiva in 1842 and 1851 and described it as "Khorezm country" [Муҳаммадшоҳ Қожор ва Оллоқулихон ўртасидаги дипломатик алоқалар тарихидан 1842 йил / Хоразм сафари кундаликлари. Масъул муҳаррир Ш. Воҳидов, форс тилидан таржимон И.Бекжонов. –Т.: «Янги аср авлоди», 2009. –Б. 13–52; Сафоратномаи Хоразм (Носириддиншоҳ ва Муҳаммад Аминхон ўртасидаги дипломатик алоқалар тарихидан 1851 йил) /Хоразм сафари кундаликлари. Масъул муҳаррир Ш.Воҳидов, форс тилидан таржимон И.Бекжонов. –Т.: «Янги аср авлоди», 2009. –Б. 53–231].

⁷³ In scholarly literature, an alternative to the term Khiva khanate, that is, in the works of historians of the Qonghrat dynasty (even in earlier times) was called the country of Khorezm. The term Khiva khanate was introduced through Western literature and is still used in scientific circles. In the work *Firdaws al-iqbāl* by Shīr Muḥammad Munis and Muḥammad Rizā Āgahī, which is the cornerstone of the Khorezm chronicles, the words "Khorezm country, state, property, army, people, dār al-khilafa-yi Khorezm" are also used.: Мунис ва Огаҳий. Фирдавс ул-икбол. Араб ёзувидан таъдил этган, кириш ва изоҳлар муаллифлари Ш.Воҳидов, И.Бекчанов, Н.Полвонов. –Т.: «Янги аср авлоди», 2010. –Б. 3–4, 7, 28, 154, 227, 229, 375, 428. Elsewhere, the phrase "Qani khan Xiva Muhammadamin" can be found. Ibid. –Б. 233. *Shajara-yi khwārazmshāhī* by Muḥammad Yūsuf b. Bābājān Bek Bayānī, which is one of the latest official chronicles, also used such words as *Khorezm yeri*, *Khorezm mamoliki*. Muḥammad Yūsuf Bayānī. *Shajara-yi khwārazmshāhī*. Main Fund of the Institute of Oriental Studies of the Uzbek Academy of Sciences. Ms. no. 9596. –F. 2^b, 257^b, 263^a, 264^b.

⁷⁴ The year 1763 is indicated in scholarly works, however Munis gives a specific date corresponding to 1762: Munis-Āgahī, translation. –P. 98.

⁷⁵ See more about the forms of legalisation of the power of the Qonghrats dynasty: Yu. Bregel. Tribal tradition and dynastic history: The early rulers of the Qonghrats according to Munis // In: Asian and African Studies. 1982.16/3. –P. 381–385, 392–397. Also see: Munis Shir Muhammad Mirab and Agahi Muhammad Riza Mirab, *Firdaws al-iqbāl*. –P. 543, fn. 1.

⁷⁶ Julie Scott Meisami. Persian historiography: To the End of the Twelfth Century. –Edinburgh: Edinburgh University Press, 1999. –P. 5–9.

of view. The Khivan cultural circles considered the translation of the literary text into Turkic to be a crucial means in the popularization of the renowned texts written in Arabic and Persian to make them more relevant for the needs of a lay audience (*khāṣṣ āmma*)⁷⁷. In so doing, they sought to connect the new dynasty to the well-known genre of dynastic histories and to bring their translations to the lay readers both within the Khanate and far afield. It is also worth mentioning that the creation of the “global histories” of the Islamic world of later times was “an attempt by the dynasty to add its history as a new link in the chain of common Muslim history”⁷⁸. Mīrkh^{wā}nd’s *Rawzat al-ṣafā’* was originally assumed to fulfill this task around two centuries prior, and little surprise that Muḥammad Raḥīm Khan I (1221–1240/ 1806–1825) ordered Munis to translate *Rawzat al-ṣafā’* into Turkic. Being engaged in this task, Munis left the compilation of *Firdaws al-iqbāl* unfinished⁷⁹. After Munis’ death, completion of the work was entrusted to Muḥammad Rizā b. Er Niyāz Bek Āgahī (1224–1291/1809–1874).

Information on Āgahī may be found in the foreword of *Ta’vīdh al-‘āshiqīn*, where valuable data on his biography and his texts both have been compiled and translated. We learn, for instance, that Muḥammad Rizā was born on the 10th day of the month of Dhū’l-Qa‘da in 1224 AH (December 16, 1809). Munis was a relative of Āgahī’s father – Er Niyāz Bek. According to Āgahī’s attestation, he found the scholarly and poetic circles by far more appealing than military affairs⁸⁰. A majority of the scholars who studied Āgahī’s life and works insisted that he did not return to the work of *mīrāb* after resigning this position. However, N. Toshev provided five reasons that Āgahī occupied this post until the end of his life⁸¹. Furthermore, A. Vambéry stated that upon his arrival in Khiva in 1863, Āgahī occupied the office of *mīrāb*. A.L. Kun further noticed that one of the Khan’s historians was a *mīrāb*, and he most likely referred to Āgahī, since no other historian-*mīrāb* had been known in Khiva.

Āgahī considered himself first to be a poet and translator, and only afterwards, to be a historian. Āgahī’s poems gained broad recognition throughout his life, and there is substantial evidence that he was bilingual. His *dīvān* consists of 10 manuscripts and 2 lithographs⁸². *Dīvān*’s preface includes a list of

⁷⁷ Камиллов Н. Хорезмская школа перевода (проблемы типологии и сопоставительное исследование истории перевода в XIX в.) Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук. Ташкент, 1987. –С. 18.

⁷⁸ Munis-Āgahī, text. –P. 12, 14, 16–18; Munis-Āgahī, translation. –P. XVII; Agahi, *Jami’ al-vaqi’at-i sultani*. –P. VI, III.

⁷⁹ Munis writes in the preface of the translation of *Rawzat al-ṣafā’* that he started the work on the 13th of Shawwāl (August 5, 1819) in 1234 AH. (Agahi, *Jami’ al-vaqi’at-i sultani*. –P. ii-iii).

⁸⁰ Муҳаммад Ризо Огаҳий. Таъвиз ул-ошикин / Нашрга тайёрловчи Ш. Шарафиддинов; масъул муҳаррир Р.Мажидий. –Т.: Ўз ССР Фанлар академияси нашриёти, 1960. –Б. 30; Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўгли Огаҳий. Асарлар. Девон. I жилд. 6 жилдлик // Нашрга тайёрловчи Ф.Каримов; масъул муҳаррир С.Долимов. –Т.: Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971. –Б. 37.

⁸¹ Agahi, *Jami’ al-vaqi’at-i sultani*. –P. xi–xii.

⁸² Огаҳий асарларининг тавсифи (Каталог) // Тузувчи Ф.Ғанихўжаев. –Т.: Фан, 1986. –Б. 13–19. We assume that the manuscript of *Ta’vīdh al-‘āshiqīn* kept in the Main fund of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan Ms. no. 7443 is Āgahī’s autograph come, though further research on

Āgahī's five most prominent Turkic translations and historical works, though it did not include *Firdaws al-iqbāl*. Āgahī seems to have omitted this monumental work out of respect for his uncle, Munis.

Āgahī translated 18 works from Persian and one from Ottoman Türkī. Yu. Bregel tried to arrange the translated works chronologically by the years of completion⁸³. N. Toshev found that the chronology was provided by the poet in his *dīvān*⁸⁴. The years between 1840–1846 appear to have been particularly productive for Āgahī: he managed to complete such works as *Firdaws al-iqbāl*, *Riyāz al-dawla*, and *Zubdat al-tavārīkh*. This also indicates that the author was provided with sufficient resources to successfully perform the daunting responsibilities assigned to him. The Āgahī's consequential historical works, *Jāmi' al-vāqī'āt-i sulṭānī*, *Gulshan-i dawlat*, *Shāhid al-iqbāl*, are similar in terms of compositional genre⁸⁵. His historical works have reached us only in 30 manuscripts, but it is likely that more copies of Āgahī's historical works will be discovered in the future, as not all the draft copies of Āgahī's historical works have been identified.

Based on the information contained in the foreword of *Zubdat al-tavārīkh*, this study showed that his kinship ties with Shīr Muḥammad Munis was paramount for Āgahī's subsequent career. He was engaged with writing the official history of the Khivan Khanate since his was very young and this turned to be a life-long activity⁸⁶.

Additionally to this chapter, a table that includes eleven manuscripts of Āgahī's works has been compiled (see Appendix 1 to the dissertation).

Chapter two is entitled “***Zubdat al-tavārīkh* in the field of historiography and source studies**”. It describes the structure of the work, the codicology of the manuscript, the stemma, the author's autograph, the publication of a critical text, and the language and style of the work.

Zubdat al-tavārīkh is Āgahī's third historical work. The date of its writing is posited to be 1260/1844. The work, which was dedicated to Raḥīm-Qulī Khan (1814-1846), was started during his lifetime and was completed on March 1, 1846, 35 days after the Khan's death, that is, 4 Rabī' I, 1262. From the point of view, *Zubdat al-tavārīkh* is very similar to the first two works of Āgahī – *Firdaws al-iqbāl* and *Riyāz al-dawla*. The work is divided into three parts: from the birth of the Khan to his rise to power, his rise to the political arena (Inaqate), and from the period of his reign to his death (the Khanate)⁸⁷ and is further divided into *muqaddimah*, two articles and 32 sections (*vāqea dhikri*).

that topic is required, further on the *dīvān* 10 see: Халлиева Г. Огахий мусамматлари: Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. –Т.: 2000. –Б. 20–21.

⁸³ Munis-Āgahī, translation. –P. xxiii.

⁸⁴ Agahi, *Jami al-vaqi'at-i sultani*. –С. xiv.

⁸⁵ Назирова Х. Хонлар алкаган муаррих. Рисола. –Т., 2021. –Б. 45–50.

⁸⁶ Muḥammad Riṣā Āgahī. *Shāhid al-iqbāl*. Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences, Ms. no. С 572. –F. 3^b.

⁸⁷ Munis-Āgahī, text. –P. 17 (Introduction).

Of all the historical works of Āgahī, *Zubdat al-tavārīkh* is the shortest and includes events that took place over less than a decade. The period of Raḥīm-Quli Khan's lasted only one and a half years (from 28 Rabī' II 1257 to 3 Dhu'l-Qa'da 1258; from June 18, 1841 to December 5, 1842), and his Khanate lasted three years and three months (4 Dhu'l-Qa'da 1258 to Şafar 1262/ December 7, 1842 to March 1, 1846). The events are presented in chronological order according to the period of Raḥīm-Quli Khan's reign by the years in which they occurred. In this case, the author began in the second year of Raḥīm-Quli Khan's reign and summarized it according to the month of Muḥarram (the first month of the lunar calendar). There is one exception - the first year of the Khan's rule began on the 4th day of the month Dhu'l-Qa'da. Raḥīm-Quli Khan was promoted after the death of Allāh-Quli Khan, and thus, his first year of rule was not completed.

We know of 6 manuscripts of *Zubdat al-tavārīkh*⁸⁸, the details of which are listed in Appendix 2, including the codicology of these manuscripts in tabular format.

A critical edition of the text with a foreword, information on its codicology, and stemma was published comparing the manuscripts of *Zubdat al-tavārīkh* that are available⁸⁹. During the publication process, it was discovered that a copy of TNS 22 was Āgahī's autograph. This copy was distinguished from the poet's particular style of writing in other manuscripts, such as the "ḥā" ح, "nūnq" ن, "sīn" س spelling and punctuation. Depending on the specifics of the use of the symbol, the Āgahī signature can be distinguished. There is no colophon in this manuscript, but the date of 1262/1846 is indicated at the end of the work and represents the year that the work was completed. In the manuscript, the names of some of the tribes were given in the same form as in other manuscripts of the author. For example, the name of the Sariq Turkmen tribe is consistently written in the form of سرق.

Manuscript TNS 22 was used as the basis for the preparation of the critical edition of the text. Different readings in the text were based on E-6 and TY00082/III. The rest of the Tashkent copies are devoted to the historiography of the text. The publisher of the transliteration of *Zubdat al-tavārīkh*, prepared by the philologist Nurboy Jabborov, named this publication "one of the most important events in our cultural and educational life"⁹⁰.

This study argues that the texts of the *Zubdat al-tavārīkh* in different manuscripts are similar in content and artistic expression and that they can be considered as different manuscripts of the same historical chronicle.

⁸⁸ Copy in the National Library of Russia, Ms. no. TNS 22; Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences, Ms. no. E 6-V; Copy of Istanbul University Rare Works Library, Ms. no. - TY00082. Three more copies have been identified in the repository of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhon Beruni of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan: Main fund, Mss. nos. 821 / III and 5364 / III; Hamid Sulaymon fund, Ms. no. 275 / III.

⁸⁹ Muhammad Riza Mirab Agahi. *Zubdat al-tavārīkh* / Edited in the original Central Asian Turki with an Introduction and Notes by Khilola Nazirova. – Tashkent-Samarqand: Mega Basim, 2016. –304 p.

⁹⁰ Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Асарлар. 3-жилд. Зубдату-т-таворих (Тарихлар сараси) Нашрга тайёрловчи, сўзбоши, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи: Н.Жабборов. –Т.: "Sharq", 2019. –Б. 33.

For example, there are several combinations of dates in the work: a Hijrī year (only the names of the year, or year and month, or the days of the year, month, and week), the year of the Turkic muchal, the names of the months of the Iranian solar burj signs, as well as the days of the week and prayer times. One of the reasons for the use of different combinations of years in the work is the existence of a mixture of Turkic, Arabic, and Persian historiographical methods. Beginning with Āgahī's *Gulshan-i dawlat*, the Khan's reign was described using the Turkic muchal year. It should be noted that from Munis and Āgahī's *Firdaws al-iqbāl* to Āgahī's *Jami' al-vāqi'āt-i sultānī*, the year of each Khan's reign is generalised and uses the first month of the Hijrī calendar - Muḥarram⁹¹. Since *Zubdat al-tavārīkh* was written during Raḥīm-Quli Khan's lifetime, it can be considered more of a chronicle and a diary than a historical work⁹².

Each copy of the text begins are mostly decorated with poems. However, at the end of each copy, poems are rarely observed, with the exception of the death of Raḥīm-Quli Khan. How can this be explained? Unlike other historical works of the author, *Zubdat al-tavārīkh* contains 126 poems (2416 *miṣra'*, 1208 *bayts*). It used about 45,000 words, of which more than 33,000 were in prose and 11,500 in poetry. If we convert this into percentages, the work consists of about 74.6% of prose and 25.4% of poetry. *Zubdat al-tavārīkh* differs from other historical works of the Āgahī in this aspect. For example, 16% of the *Firdaws al-iqbāl* by Munis and Āgahī, or one-sixth, consists of poetry⁹³. There are two reasons why Āgahī decorated a work with so many poems. First, the work is dedicated to the reign of Raḥīm-Quli Khan for 3 years and 3 months, that is, a very short period, so the author increased the number of poems to enlarge the volume of the work. Second, Āgahī received twice as much payment for his poems as for his prose from Raḥīm-Quli Khan, making it financially worthwhile adding more poems⁹⁴.

According to the author of dissertation, one of the peculiarities of the language used in Āgahī's works is the frequent use of phrases consisting of two stem words. Therefore, in the publications of Āgahī's works, words with a complex structure are sometimes considered as separate words. We can see this in the observations⁹⁵ of publishers of the critical editions of the historical works of Āgahī in *Zubdat al-tavārīkh* as well.

The third chapter of the dissertation, entitled “***Zubdat al-tavārīkh* and other sources on the history of Raḥīm-Quli Khan**”, charts a comparative analyses of the historical works *Jamshīdī Tavāyifī Fatḥī* and *Shajara-yi khwārazmshāhī*,

⁹¹ Munis-Āgahī, text. –P. 17, fn. 119; Munis-Āgahī, translation. –P. xxx, fn. 132; Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences, Ms. no. D 123. –F. 77^a; *Zubdat*, text. –B. 95, 158, 194; Agahi, *Jami' al-vāqi'āt-i sultānī*. –P. xvii.

⁹² Бартольд В. История культурной жизни Туркестана // Акад. В.В. Бартольд. Сочинения. Том II. Часть 1. –М.: Наука, 1963. –С. 285.

⁹³ Munis-Āgahī, text. –P. 34 (Introduction).

⁹⁴ *Zubdat*, text. –B. 23–24, 31.

⁹⁵ On the peculiarities of the author's spelling, see Yu. Bregel's and N. Toshev's remarks, in (respectively): Munis-Āgahī, text. –pp. 55–57; Agahi, *Jami' al-vāqi'āt-i sultānī*. –С. xxiv–xxv.

which, as it has been identified during the research, were used by Āgahī' as main sources for writing *Zubdat al-tavārīkh*. The chapter also provides an outline of the history of Raḥīm-Quli Khan on the basis of contemporary sources of the period.

Because Raḥīm-Quli Khan's reign was short, we do not always find his name in historical sources, and we often see confusion in the name of either Allāh-Quli Khan or Muḥammad Amīn Khan. Fortunately, we can find information about him not only in *Zubdat al-tavārīkh*, but also in *Firdaws al-iqbāl*, *Shāhid al-iqbāl*⁹⁶, and in other works of the Khorezmian school of historiography, written before and after them.

During the reign of the Khivan Khans, raids were made on the neighboring territories of Khorasan. For example, Esh Murād Ākhūnd's *Jamshīdī Tavāyifi Fatḥī*⁹⁷ is entirely devoted to the description of Raḥīm-Quli Khan's five-month campaign in Khorasan (from 6 Shawwāl in 1257 to 28 Ṣafar in 1258 / from November 21, 1841, to April 10, 1842). The military operation, organized by Allāh-Quli Khan, was aimed against Iran⁹⁸. Details of Raḥīm-Quli's raids, during the time when he was occupying the post of *ināq*, were also given in Āgahī's *Zubdat al-tavārīkh*⁹⁹.

After studying the *Jamshīdī Tavāyifi Fatḥī* and *Zubdat al-tavārīkh*, it becomes clear that the both works have different styles and approaches to the description of events. The first work is devoted to the expedition in its entirety, and therefore the events are described in detail because the author of the work himself took part. In both works, we observe the particular spelling features of the authors, including spelling the names of locations differently¹⁰⁰. Furthermore, they give the name of each fortress and place of rest in the middle of the campaign. Only once does Āgahī provide the place name instead of the fortress:

Jamshīdī Tavāyifi Fatḥī: فتنک قلعه سی (on page 127)

Zubdat al-tavārīkh: يکه چيقير (on page 68)

This study demonstrated that *Jamshīdī Tavāyifi Fatḥī* by Esh Murād Ākhūnd al-'Alavī served as the source for the part of *Zubdat al-tavārīkh* devoted to the

⁹⁶ Agahi, *Jami al-vaqi'at-i sultani*. –P. 40, 85, 233; Огаҳий Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли. Гулшани давлат (Хива хонлиги 1856–1864 йилларда). Кириш, араб ёзувидан табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари Ш. Воҳидов, Қ. Султонова Масъул муҳаррир Шодмон Воҳидов. 2012. –Б. 118–119 (The information on the place and time of publication is not provided; the book was donated by Sh. Vahidov to the library of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan); Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Шоҳиду-л-икбол / Нашрга тайёрловчи Н. Шодмонов. –Т.: “Муҳаррир”, 2009. –322 б.; idem: Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Асарлар. 7-жилд. Шоҳиду-л-икбол (Иқбол шаҳодати). Нашрга тайёрловчи, сўзбоши, изоҳлар муаллифи Н. Шодмонов. –Т.: “Sharq”, 2019. –Б. 24.

⁹⁷ The work has been conventionally titled by N. Toshev basing upon its content, see his: Īsh Murād B. Ādīnā Muḥammad al-'alavī. *Jamshīdī Tavāyifi Fatḥī*. Ed. Nuryoghdi Toshov. –Wien: Austrian Academy of Sciences Press, 2018. –pp. 13–14, 23–24.

⁹⁸ N. Toshev, comparing the data, drawn from historical works, namely “Жамшидий тавойифи фатҳи” and “Зубдат ут-таворих”, was able to identify the author of the work, see his: Īsh Murād B. Ādīnā Muḥammad al-'alavī. *Jamshīdī Tavāyifi Fatḥī*. Ed. Nuryoghdi Toshov. –Wien: Austrian Academy of Sciences Press, 2018. –P. 33.

⁹⁹ On the details of the Khivan campaign against Jamshids, see *Zubdat al-tavārīkh*, text, pp. 32–73.

¹⁰⁰ In fact, such differences seem to have existed even at the time, when Āgahī had just started using Esh Murād Ākhūnd's work, see: Īsh Murād B. Ādīnā Muḥammad al-'alavī. *Jamshīdī Tavāyifi Fatḥī* / Introduction. –P. 25–26.

military campaign in Khorasan. In comparing these two sources, Āgahī undoubtedly used the work of Esh Murād Ākhūnd, but without directly copying his words and phrases, and adapted them to his own style. Although the words and rhyme scheme changed, the meaning remained the same. None of the poems in the *Jamshīdī Tavāyifi Fatḥī*, which served as a chronicle for the historian of the palace Muḥammad Rizā, are included in *Zubdat al-tavārīkh*. The authors of the two works had different goals: Esh Murād Ākhūnd tried to give a detailed history of the march in the work, while Āgahī, as an official historian, aimed to decorate the work not only with meaning, but also with poetry and *saj*'.

One of the works commissioned by the Khivan Khans to simplify the language of historical works is *Shajara-yi khwārazmshāhī*, by Muḥammad Yūsuf b. Bābājān Bek Bayānī (1858-1923). The work was written between 1329-1332/1911-1914 based on the historical works of Munis and Āgahī. The style of expression of the two historians were compared, as well as the extent Bayānī followed Āgahī, the sequence of events, and the existence of abbreviations or appendices. Raḥīm-Quli Khan's period formed the tenth chapter of *Shajara-yi khwārazmshāhī* and occupied folios 310a-327a¹⁰¹. Three out of five of the chronograms mentioned in *Zubdat al-tavārīkh* are also mentioned in *Shajara-yi khwārazmshāhī*. There is reason to believe that these three *tārīkhs* were derived from Bayānī, as they are more complete than Āgahī's other verses. This is because out of **2416** *mišra* ' in *Zubdat al-tavārīkh*, **62** *mišra* ' (3 *tārīkhs*, 2 *mathnavī* and 1 *naẓm*) are given in *Shajara-yi khwārazmshāhī*.

The second abbreviation is related to dates and titles. Bayānī usually recorded events without quantifying information. The verses of the Qur'ān are hardly given, and the hadiths are not quoted at all. The small military action organized by the commanders was also omitted. When comparing the works, differences in place names, quotations, and abbreviations were found. For example, in *Zubdat al-tavārīkh*, the names of the soldiers who took part in the battle with the Bukhara army at the foot of the Ās district were given in full, but the names of the princes and *bek-zādas* were not provided. In the *Shajara-yi khwārazmshāhī*, on the other hand, the full names of the nobles are listed one by one¹⁰².

Allāh-Quli Khan's first child was named Raḥīm-Quli. The "quli" component in the names of Raḥīm-Quli and Allāh-Quli is not found in the names of other Khans. There is no information on the identify of Raḥīm-Quli's mother. However, in *Zubdat al-tavārīkh*, Raḥīm-Quli's lineage on both sides is mentioned. Also, in the book *Ḥajj-nāma* by his son Muḥammad 'Īsā Törä, it was mentioned that the

¹⁰¹ Muḥammad Yūsuf Bayānī. *Shajara-yi khwārazmshāhī*. Main Fund of the Institute of Oriental Studies of the Uzbek Academy of Sciences. Ms. no. 9596.

¹⁰² Muḥammad Yūsuf Bayānī. *Shajara-yi khwārazmshāhī*. Main Fund of the Institute of Oriental Studies of the Uzbek Academy of Sciences. Ms. no. 9596. –F. 316^{a-b}.

period of Raḥīm-Quli Khan's reign was “greater than a sultanate”,¹⁰³ especially in comparison to the period when he had occupied the office of *ināq*. In his work, Muḥammad ‘Īsā Törä mentioned that he himself witnessed the period of his reign. This information is mentioned on an inscription to Raḥīm-Quli Khan's ring:

در اکلیل خسرو دوران شهزاده رحیم قلی سلطان

The pearls in the crown of the shah of that time - is Prince Raḥīm-Quli Sultān¹⁰⁴.

The presence of the word *sultān* in the ring also indicates that Raḥīm-Quli was more likely to be attached to the Chingizids of the Dasht-i Qipchaq (Qazaq *sultāns*) by his mother. As a young man, Raḥīm-Quli Khan was commissioned to translate historical writings into Turkic. This, in turn, was to serve him as a guide. One of his works is currently stored in the Institute of the Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan¹⁰⁵. Also, one of Muḥammad Rizā Khāksār's two dictionaries, *Zubd al-Lughat*, was written by an order of Raḥīm-Quli¹⁰⁶. In *Gulshān-i dawlat*, Āgahī once again recognized Raḥīm-Quli Khan as a fair-minded shāh. This *mathnavī* of the Āgahī is also known as the *Āgahī-nāma* and contains the names of all the Qonghrat rulers (both inaq and khans)¹⁰⁷.

During Raḥīm-Quli Khan's reign, a treaty was signed between the Russian Empire and the Khivan Khanate, and it is thought to be the only treaty in the history of relations between two polities¹⁰⁸. The full text of the agreement has been cited several times by researchers¹⁰⁹. Although there is no information about

¹⁰³ Muḥammad ‘Īsā Törä. *Hajj-nāma*. Main Fund of the Institute of Oriental Studies of the Uzbek Academy of Sciences. Ms. no. 7695. –F. 166^b.

¹⁰⁴ Muḥammad ‘Īsā Törä. *Hajj-nāma*. Main Fund of the Institute of Oriental Studies of the Uzbek Academy of Sciences. Ms. no. 7695. –F. 167^a.

¹⁰⁵ *Munshaāt*. Main Fund of the Institute of Oriental Studies of the Uzbek Academy of Sciences. Ms. no.9452. See also: Муншаат. [Перевод собрания писем и грамот], переведенный с персидского на тюркский по распоряжению Рахим Кули. СВР. История. № 934.

¹⁰⁶ Хоксор, Муҳаммад Ризобек. Алишер Навоий асарлари луғати. Мунтахаб ул-луғот \ Зубд ул-луғот [Матн] / М. Р. Хоксор. –Т.: Akademnashr, 2017. –416 б.

¹⁰⁷ Огаҳий Муҳаммад Ризо Эрнийэзбек ўғли. Гулшани давлат (Хива хонлиги 1856–1864 йилларда). Кириш, араб ёзувидан табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари Ш.Воҳидов, Қ.Султонова. Масъул муҳаррир Ш.Воҳидов. 2012. –336–339 бетлар; Табдилнинг янги нашри ҳам мавжуд: Муҳаммад Ризо Эрнийэзбек ўғли Огаҳий. Асарлар. 6-жилд. Гулшани давлат (Давлат гулшани). Нашрга тайёрловчи, изоҳлар муаллифи ҳамда форсий матнлар таржимони А.Ўрозбоев. –Т.: «Sharq», 2019. –264 б.

¹⁰⁸ Данилевский Г.И. Описание Хивинского Ханства. Записки Императорского Русского Географического Общества, 5-книга. –СПб, 1851. –С. 62–139. Залесов Н. Посольство в Хиву подполковника Данилевского в 1842 г. // Военный сб. 1866. № 5. Vasiner Th. Naturwissenschaftliche Reise durch die Kirgisensteppes nach Chiva. SPb., 1848. Путешествие г. Базинера через Киргизскую степь в Хиву (сообщено д.ч. П.С.Савельевым) // Географические известия, выдаваемые от Русского географического общества под ред. В.В.Григорьева. 1849. Вып. 4. –С. 157–171; 1849. Вып. 5. –С. 206–212.

¹⁰⁹ Жуковский С.В. Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотлетие. –Петроград, 1915. –С. 137–139. Неъматов Т. Хива билан Россия уртасидаги муносабатлар тарихига доир баъзи манбалар (XIX асрнинг 20–50-йиллари) // Муҳаммаджонов А.Р., Неъматов Т. Бухоро ва Хеванинг Россия билан муносабатлари тарихига доир баъзи манбалар. –Т.: Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти, 1957. –Б. 182–183. After signing this agreement, the economy of the Khivan Khanate seems to have undergone certain positive changes, see: Khaliyarov A. Khiva Under the Qungrats (1770–1920): State Formation, Global Trade and Capitalism in 19th-century Central Asia. PhD diss., The Ohio State University, 2021. –P. 140–143; idem.

this agreement in *Zubdat al-tavārīkh*, there are accounts about the visit of the Russian envoy Danilevsky in Khiva¹¹⁰. Muḥammad Amīn *yūzbashī* was sent along with him¹¹¹. Documents and letters on Raḥīm-Quli Khan's reign are kept in the National Archive of Uzbekistan¹¹². Based on the above analysis, we can include the following contemporary sources of the period relevant to the history of Raḥīm-Quli Khan:

1. Correspondence: exchange of letters recorded in manuscripts.
2. Travelogues: records of Iranian, Russian, and British envoys.
3. History works and imaginative literature: chronicles, *tadhkira*, and notebooks (*bayāz*).
4. Archival documents: *yarliqs*, letters, and *waqf* documents.

During Raḥīm-Quli Khan's reign, Khiva-Bukhara relations became tense. When the Amīr of Bukhara began to march against Khoqand, the Khan of Khiva attacked parts of Bukhara and forced the Amīr of Bukhara to retreat. When Khiva raided Merv¹¹³, or Iran, the Amīr of Bukhara raided against the territories of the Khivan Khanate. One such raid was described in the *Zafar-nāma-yi Khusrawī*¹¹⁴ and *Zubdat al-tavārīkh*. In the Bukharan source, the author was either confused or did not know the names of the rulers of the neighboring territories. Thus, the name of Raḥīm-Quli Khan is not mentioned in his version, and the events continue under the name of the Allāh-Quli Khans during the years 1258/59-1262 AH.

CONCLUSION

This dissertation provides an in-depth analysis of the official historiography of the Qonghrat dynasty that ruled the Khivan Khanate, and the activities of Muḥammad Riḥā Āgahī, a leading figure in its history, through a comparison of the *Zubdat al-tavārīkh* with other historical works. The findings of this research allow the following conclusions:

1. The Qonghrat dynasty ran its own policy and took a new path of cultural development. Madrasa education, historiography, and translation were Turkicised. During this period, a Turkic-language school of history was formed in Khorezm. The political life of the Khiva Khanate was reflected in historical works and influenced the style of historiography. Attitudes,

Nineteenth century globalisation and Khiva: madder matters // “Хоразм – Марказий Осиё цивилизацияси тизимида” мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. –Урганч: “Хоразм” нашриёти, 2020. –Б. 25–28.

¹¹⁰ *Zubdat*, text. –Б. 95.

¹¹¹ *Zubdat*, text. –Б. 95, 156. In Russian literature, the name and position of Muḥammad Amīn *yūzbashī* is also given in a form of *mīngbashī* Muḥammad Amīn Avaz Berdiev, see for instance: Халфин, Н.А. Россия и ханства Средней Азии (первая половина XIX века) / Н.А.Халфин. –М.: Наука, 1974. –С. 323–324.

¹¹² National Archive of Uzbekistan, f. 715 (fond A.G. Serebrennikova), op. 1, d. 5, ll. 18, 22–24. The document provides the details of the Bukharan-Khivan caravan trade, political relations, the situation of the Russian merchants, and the liberation of Iranian slaves. The author describes Raḥīm-Quli Khan as a strict ruler and that inspired dread upon his officials, l.24.

¹¹³ On the details of the three-year campaign against Marv, see the map charted by Yu. Bregel in: An historical atlas of Central Asia. –Leyden-Boston: Brill, 2003. –pp. 62–63.

¹¹⁴ Зафарномаи Хусравий/ Таржимонлар Шодмон Воҳидов ва Шерали Жўраев. Масъул муҳаррир ва туркум муаллифи Ш.Ҳ.Воҳидов. –Т.: «Тамaddon», 2011. –448 б.

expressions, and language used to render social events also appear to change in time. Shīr Muḥammad Munis and Muḥammad Rizā Āgahī took an active part in these cultural processes.

2. Muḥammad Rizā served as a *Mīrāb*. However, this position was formalized and he worked as palace historian during the reign of eight Khivan Khans. The style of his historical works is luxurious and in accordance with the historiographical traditions of the time. Each time, he showed not only a mastery of poetry, but also an excellent knowledge of the method of rhyming prose (*saj'*).

3. This work has been known to researchers since the last quarter of the 19th century, but serious scholarly work has been carried out since the middle of the 20th century. The present study focuses on the politics of the period, mainly parts of Turkmen history that have been translated into Russian, with religious phrases omitted, and parts of Bukhara-Khiva relations converted into the Uzbek alphabet. The publication of the *Zubdat al-tavārīkh* was transliterated twice and the critical edition of the work allowed specialists to use the source directly.

4. Publishing *Zubdat al-tavārīkh* shows that this critical edition of primary source materials has not lost its importance in the field of textology. Some major and “minor” mistakes made by preceding publishers have undermined both the credibility of the publication and the accuracy of the information obtained from the original sources. There are serious problems in Uzbekistan today with publishing primary sources, but one rarely sees reviews and professional critiques of publications.

5. The manuscripts of the *Zubdat al-tavārīkh*, which are preserved in Russia, Uzbekistan, and Turkey, were studied on the basis of historiographical, codicological, and textual methods. As a result, a manuscript copied by Āgahī was identified and the stemma of the manuscript was compiled.

6. It was determined that the Tashkent copies were based on the Turkic version and it was customary to copy *Firdaws al-iqbāl*, *Riyāz al-dawla*, and *Zubdat al-tavārīkh* in the same volume. Copies appear to have been re-copied every 20–25 years. The differences between them have been applied to phrases over time. Persian and Arabic words, or their combinations, became Turkic over time. *Zubdat al-tavārīkh*, unlike other historical works by Āgahī, contains short periodic events and uses a lot of poetry to expand the work.

7. Esh Murād Ākhūnd’s work on Raḥīm-Quli’s relocation of the Jamshidi tribe to Khorezm during his reign served as the main source for Āgahī. There are also differences in the texts. Āgahī did not provide the names of the commander or clergyman who took part in the incident, nor did he provide details of the trip. In comparing the two sources, Āgahī used the work of Esh Murād Ākhūnd, of course, but without directly copying his words and phrases. He adapted them to his own style, and although the rhyme changed, the meaning was retained.

8. *Zubdat al-tavārīkh* is the primary source of events of relations between Bukhara and Khiva between 1842–1846. The frequent mention of names of military agents in *Zubdat al-tavārīkh* is a result of the author's close acquaintance with them, and it means that Āgahī, and *mīrābs* in general, was a militarised figure. Analyzing themes within the work sheds light on Raḥīm-Quli's Inaq and Khan personalities. Although the work is written in Turkic, it reflects the traditions of Muslim Persian historiography. The author did not forget for a single moment the glorification of the Khan, his comparison to the sun, and his role as God's shadow on the earth. Āgahī wrote these with great sincerity.

9. Bayānī abbreviated the information obtained from Āgahī without compromising the overall content. Epithets, adjectives, and exaggerations, which are considered secondary, were also omitted in the text, and the raids carried out by the Khan or Inaq are lacking. However, hunting and travels were recorded. Poetry is almost non-existent, and in the places where it is found, the poems belong to Āgahī. This is confirmed by Bayānī. However, the monetary rewards given to Āgahī by the Khan and Inaq were not mentioned in the *Shajara-yi Khorezmshahi*. The fact that Bayānī was a descendant of the Khans was evident when he wrote the names of the princes and *bek-zādas* in his *Shajara-yi khwārazmshāhī*, while Āgahī mentioned the names of the soldiers in the military. The accounts of events in Raḥīm-Quli Khan's period are given in two works. In terms of the volume of data and contents, the work *Zubdat al-tavorikh* is superior to the work *Shajara-yi khwārazmshāhī*.

10. Although Raḥīm-Quli Khan ruled for a short time, he was actively involved in political events. His policy had a positive impact on the economic situation in the Khanate. Āgahī sometimes missed a big event in short sentences but does not provide incorrect information. The history of Raḥīm-Quli Khan's period should be rewritten on the basis of the above-mentioned sources, while also generalizing the existing works and documents. We should know that a quarter of the text consists of poems expressing love for Raḥīm-Quli Khan, who was the patron and friend of Āgahī.

Based on the scientific findings obtained at the end of the study, the following suggestions and recommendations have been elaborated:

1. Further works on publishing the editions and catalogue copies of Āgahī's manuscripts as well as their distribution in Uzbekistan and further across the world, are recommended.
2. For the Āgahī's translation skills are not sufficiently studied, further researches on his translation activities are strongly recommended.
3. The further studies on development of the art of history writing in other regions of Central Asia of the time, namely in the Emirate of Bukhara, the Khanates of Khoqand and Khiva are recommended.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSc.02/30.12.2019.Tar.44.01 ПО ПРИСУЖДЕНИЮ
УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ ИНСТИТУТЕ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ
АКАДЕМИИ НАУК РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН**

ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

НАЗИРОВА ХИЛОЛА БАХАДИРОВНА

**СОЧИНЕНИЕ «ЗУБДАТ АЛ-ТАВАРИХ» МУХАММАДА РИЗА
АГАХИ В ИСТОРИОГРАФИИ КУНГРАТСКОЙ ДИНАСТИИ**

07.00.08 – Историография, источниковедение и методы исторического исследования

**АВТОРЕФЕРАТ
диссертации доктора философии (PhD) по историческим наукам**

Ташкент – 2022

Тема диссертации доктора философии (PhD) зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за номером В2018.1.PhD/Tar278.

Диссертация выполнена в Институте востоковедения имени Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан.

Автореферат диссертации на трех языках (узбекский, английский, русский (резюме)) размещён на веб-странице совета (www.beruni.uz) и Информационно-образовательном портале «ZiyoNET» (www.ziynet.uz).

Научный руководитель:

Бабаджанов Бахтияр Мираимович
доктор исторических наук

Официальные оппоненты:

Аллаева Нигора Ашировна
доктор исторических наук

Халиёров Алишер Хасанович
PhD

Ведущая организация: Ташкентский государственный университет востоковедения

Защита диссертации состоится «__» _____ 2022_ г. в _____ часов на заседании Научного совета DSc.2/30.12.2019.Tar.44.01. по присуждению ученых степеней при Институте востоковедения им. Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан по адресу: 100170, Ташкент, ул. Мирзо Улугбека, 79. Тел.: (+998) 71-262-54-61; факс: (+998) 71-262-52-77; e-mail: beruni1@academy.uz.

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Института востоковедения им. Абу Райхана Беруни АН РУз (зарегистрирован за № ____). Адрес: 100170, г. Ташкент, ул. Мирзо Улугбека, 79. Тел.: (+99871) 262-54-61.

Автореферат диссертации разослан ____ _____ 2022 года

(Протокол реестра рассылки № ____ от _____ 2022 года).

Б.А. Абдухалимов,
Председатель Научного совета по присуждению учёных степеней,
доктор исторических наук,
профессор

Ф.Дж. Джуманиязова,
Учёный секретарь Научного совета по присуждению учёных степеней, PhD

Э.З. Нуриддинов,
Председатель Научного семинара при научном совете по присуждению учёных степеней,
доктор исторических наук,
профессор

ВВЕДЕНИЕ (Резюме диссертации доктора философии (PhD))

Цель исследования состоит в комплексном исследовании «Зубдат ал-таварих» Агахи с точки зрения источниковедения и установлении его места в историографии династии Кунгратов.

Объектом исследования является хорезмская школа историографии XIX века и труд Мухаммад Риза Агахи «Зубдат ал-таварих».

Научная новизна исследования:

Доказано, что в Хивинском ханстве эпохи правления династии Кунгратов в сферах науки, историографии и переводческой деятельности произошла популяризация тюрского языка, что способствовала такому важному для того времени фактору, как легитимация власти;

Выявлено, что в наличие имеются в общей сложности 78 рукописей произведений Мухаммада Риза Агахи, при этом установлено, что список «Фирдавс ал-икбал», хранящийся в Основном фонде Института востоковедения АН РУз под инв. № 5071, представляет собой автограф;

Составлена стемма рукописей сочинения “Зубдат ал-таварих” и на основе белого автографа, хранящегося в отделе восточных рукописей Российской Национальной библиотеки (инв. № ТНС 22), доказано, что Агахи был искусным каллиграфом;

Обосновано, что “Зубдат ал-таварих”, отличаясь по стилю от других исторических сочинений Агахи (обилие стихотворений, посвященных правителю), представляет собой совершенный литературный источник;

Показано, что деятельность видных представителей хорезмской историографической школы (Мухаммад Риза Агахи, Эшмурада Ахунда Алави, Мухаммад Юсуфа Баяни) на поприще историографии, а именно их подходы, писательский талант и заказчики отражаются в созданных ими сочинениях.

Внедрение результатов исследования. Выводы и результаты, полученные в ходе изучения произведения Мухаммад Риза Агахи «Зубдат ал-таварих» и его места в историографии Кунгратской династии, получили следующее внедрение:

В рамках инновационного проекта “Хрестоматия истории Узбекистана” (3-том) за № ИФА-2012-1-6 Комитета науки и технологий РУз, реализуемого в Государственном музее истории Темуридов Академии наук Республики Узбекистан в 2012-2013 гг., выполнена транслитерация на основе рукописи № ТНС 22, хранящейся в Национальной библиотеке, с соответствующими комментариями (справочник Академии наук Республики Узбекистан от 9 сентября 2019 г. №3/1255-2405). Как следствие, указанная монография обогащена исследованием, выполненным на основе хранящейся в Российской Национальной библиотеке рукописи ТНС 22.

Анализ письменного наследия Мухаммад Риза Агахи и новые сведения об образцах историографии Хивинского ханства получили освещение в рамках передачи “Фан ва таълим” телеканала «Узбекистан 24» (справка ГУП «O‘zbekiston 24» №01-09-1033 от 16 сентября 2019 г.), научно-

просветительской передачи “Тарихий савол”, “Хайрли кун” телеканала «O‘zbekiston tarixi» (справка ГУП телерадиоканала «O‘zbekiston tarixi» от 15 сентября 2020 года №20-14-825). В результате, содержание указанных программ и передач обогатилось новыми теоретическими данными, что способствовало повышению научно-образовательного уровня телеаудитории.

Открытие новых аспектов, касающихся жизни и творчества Мухаммад Риза Агахи, а также выявление малоизвестных списков рукописей, хранящихся в фондах России и Турции, способствовали существенному обогащению экскурсионных текстов и этикеток, а также организации выставочного отдела в рамках дома-музея Мухаммад Риза Агахи, получившего дальнейшее внедрение в Научном отделе государственного музея-заповедника Ичан-кала (справка Министерства культуры Республики Узбекистан от 16 сентября 2020 г. №01-12-10-3478). Это послужило обогащению экспонатов дома-музея новыми сведениями;

Результаты изучения таких вопросов, как влияние общественно-политической ситуации на формирование хорезмской историографической школы при Кунгратах, нашли применение в фундаментальном проекте “Этнолингвистическая ситуация в Центральноазиатском регионе в эпоху раннего и развитого средневековья”, в частности при освещении таких вопросов, как роль и значение староузбекского языка в регионе в XVIII-XIX веках (Справка Министерства высшего и среднего специального образования № 89-03-3614 от 9 октября 2020 г.). Полученные научные выводы позволили пролить свет на характер и динамику интеллектуальных и (этно)лингвистических процессов в Центральной Азии в эпоху позднего средневековья.

Структура и объем диссертации. Исследование состоит из введения, трёх глав, заключения, списка использованной литературы и источников, а также приложений. Общий объем диссертации составляет 134 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
LIST OF PUBLISHED WORKS

I бўлим (I часть, I part)

1. Назирова Ҳ. Огаҳийнинг “Зубдат ат-таворих” асари кўлёмалари ва уларнинг стеммаси // ЎзР ФА ШИ. Sharqshunoslik. –Тошкент, 2009. – №14. –Б. 41-47 (07.00.00 №2).
2. Назирова Ҳ. Вамбери Огаҳий билан учрашганми? // Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси. –Хива, 2012. –№3. –Б. 23–27 (07.00.00 №26).
3. Назирова Ҳ. XIX аср Хива хонлиги солномаларида ҳижрий ҳисобнинг кўлланилиши // O‘zbekiston tarixi. –Тошкент, 2017. –№4. – Б. 15–24. (07.00.00 №6).
4. Назирова Х. Самый плодотворный переводчик Центральной Азии: Мухаммад Риза Агахи // Вестник МИЦАИ. –Самарканд, 2018. –№ 27. – С. 99–114. (07.00.00 №31).
5. Назирова Ҳ. Раҳимкулихон даври тарихининг ёндош манбалари // Moziydan sado. –Тошкент, 2021. –№ 2 (90). –Б. 24–28. (07.00.00 №3).
6. Назирова Х. Внешняя политика Рахим Кули-хана // Материалы международной научной конференции студентов, аспирантов и молодых учёных «Ломоносов – 2011». Московский государственный университет М.В. Ломоносов: Институт стран Азии и Африки. –Москва, 2011. http://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2010/1165/17593_a53a.pdf.
7. Nazirova Kh. Manuscripts of Muḥammad Rizā Āgahī’s Zubdat al-tavāriḵh and their Stemmata // Abstracts for The Seventh Islamic Manuscript Conference. Hosted by Cambridge University. –Cambridge, 2011. –P. 54–55.
8. Nazirova Kh. New source on the history of Khwarazm: “Khorasan fathi” by Ishmurad Axund // The 3rd International Conference for Academic Disciplines by International Journal of Arts & Sciences. Hosted by Harvard campus. –Cambridge, Massachusetts, 2012. www.ijasboton2012.sched.org <http://www.universitypublications.net/proceedings/index.html>
9. Nazirova Kh. Two histories of One March: “Khorasan Fathi” by Ishmurad Akhund and “Zubdat al-Tavarikh” by Āgahī // “The Steppe and the Sown” Abstracts for the biennial conference of the European Society for Central Asian Studies. Hosted by Nazarbayev University. –Astana, 2013. –P. 38.
10. Nazirova Kh. “Zubdat al-tavāriḵh” – The History of Khorezm by Āgahī: Preparing a Critical Text Edition // Gerda Henkel Stiftung. Final Publication. of Special Programme Central Asia. –Dusseldorf, 2015. –P. 62.
11. Назирова Ҳ. Мухаммадризо Огаҳийнинг ижодини Туркияда ўрганилиши // Milletlerarasi Türkiye-Özbekistan münasebetleri sempozyumu özet/bildiriler kitabı. –Kastamonu, 2018. –S. 442.

12. Назирова Х. “Зубдату-т-таворих” ва “Шажара-йи хоразмшоҳий” асарларининг чоғиштирма тадқиқи // Ўзбекистонда ислом маданияти, тарихи ва санъатини ўрганишнинг янги истиқболлари мавзuidaги академик Убайдулла Каримов хотирасига бағишланган халқаро конференция мақолалари тўплами. –Истанбул, 2021. –S. 269–277.

II бўлим (II часть, II part)

13. Nazirova Kh. Āgahī Muḥammad Rizā mīrāb. Zubdat al-tavārīkh, ed. in original Central Asian Turki with an Introduction and Notes by Khilola Nazirova. –Tashkent-Samarqand-Istanbul: Megabasim, 2016. –304 p.

14. Назирова Х. Огаҳий “Зубдат ат-таворих”ининг манбашунослик жиҳатидан ўрганилишига доир // Ўзбекистон тарихининг долзарб масалалари: асосий йўналишлари ва ёндашувлар. Республика ёш олимларининг биринчи илмий конференцияси материаллар тўплами. – Тошкент, 2009. –Б. 226–233.

15. Назирова Х. Огаҳийнинг “Зубдат ат-таворих” асари: умумий тавсиф // Ёш шарқшуносларнинг академик Убайдулла Каримов номидаги VII илмий-амалий конференция тезислари. –Тошкент, 2010. –Б. 21–24.

16. Назирова Х. Хива хони Раҳимқулихон даврида Хива – Бухоро муносабатлари // Ёш шарқшуносларнинг академик Убайдулла Каримов номидаги IX илмий-амалий конференция тезислари. –Тошкент, 2012. – Б. 36–38.

17. Назирова Х. “Фирдавс ал-иқбол” асарининг Тошкент қўлёзмалари // Ўзбекистон ва Шарқ мамлакатларининг ҳамкорлиги: тарих ва ҳозирги замон республика илмий конференция тезислари. –Тошкент, 2014. –Б. 139–141.

18. Назирова Х. Хоразм тарихига оид бир аноним асарнинг атрибуциясига доир // Ёш шарқшуносларнинг академик Убайдулла Каримов номидаги XI илмий-амалий конференция тезислари. –Тошкент, 2014. –Б. 38–41.

19. Назирова Х. Муҳаммадризо Огаҳий. “Зубдат ал-таворих” асарида парча. Табдил // Ўзбекистон тарихи. Хрестоматия. 3-жилд. XVI–XIX асрлар. –Тошкент: Фан, 2014. –Б. 221–225.

20. Назирова Х. Огаҳий садришин лавозимида бўлганми? // Ёш шарқшуносларнинг академик Убайдулла Каримов номидаги XII илмий-амалий конференция тезислари. –Тошкент, 2015. –Б. 21–23.

21. Назирова Х. Огаҳий тарихий асарларида маълумотларнинг ёритилиш услуби // Фан ва таълимни ривожлантиришда ёшларнинг ўрни. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг 75 йиллик юбилейига бағишланган республика миқёсидаги илмий ва илмий-техник конференция материаллари. – Тошкент–Навоий, 2018. – Б. 231–232.

22. Назирова Х. Огаҳий Мунисга ким бўлган? Интернет нашр Ўзбекистон миллий ахборот агентлигининг веб сайти: <http://uza.uz/oz/culture/oga-iy-munisga-kim-b-igan-14-12-2019>.

Автореферат Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг “Meros” журнали таҳририятида таҳрирдан ўтказилди.